

BEYNƏLXALQ ELMİ JURNAL
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

FOLKLOR VƏ ETNOQRAFIYA

Folklore and Ethnography

*Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatda
alınmışdır.*

VÖEN: 1300495731
*Rüblük elmi jurnal
Hakimli Dərgi*

Jurnal 2004-cü ildən nəşr
olunur. 2018 № 01-02 (52)

QURUCUSU:
prof.M.P.QASIMLI

Redaksiyanın ünvanı:
*AZ 1143 Azərbaycan Respublikası,
Bakı şəhəri, Zahid Xəlilov, 38.
Address: 31. Zahid Halilov, 38, Baki,
Azerbaijan Republic, AZ 1143.
The Editorial office of "Folklore
and Ethnography" journal
Founder and Editor-in-Chief: Prof.
M.P.Gasimli*

*Mob., 0503186183
E-mail orhanpasham58 @yahoo.com
orhanpasham58 @mail.ru
www.folkloretnoqrafiya.com*

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Məhərrəm QASIMLI (baş redaktor), Öcal OĞUZ (Türkiyə), Fikrət TÜRKMƏN (Türkiyə), Bayram DURBİLMƏZ (Türkiyə), Yaşar KALAFAT (Türkiyə), Betti BLEYER (ABŞ), Anna OLDFLID (ABŞ), Əli KAFKASİYALI (Türkiyə), Esmə ŞİMŞƏK (Türkiyə), İmperiat XALİPAYEVA (Rusiya), Şəmsəddin KUZƏÇİ (İraq), Əli ABBAS (Gürcüstan), Böyükbəy ƏLƏKBƏROĞLU (Təbriz), Muxtar İMANOV, Qəzənfər PAŞAYEV, Aybəniz Kəngərli-ƏLİYEVA, Qənbər ŞƏMŞİROĞLU, Səhər ORUCOVA, İradə KÖÇƏRLİ, Mahmud ALLAHMANLI, Afina BARMANBAY (Türkiyə), Tahir ƏMİRASLAN, İsmayıl MƏMMƏDLİ, Yusif SƏFƏROV, Bəhrüzər RÜSTƏMOV.

MÜNDƏRİCAT

<i>Abasqulu Nəcəfzadə</i>	
Azərbaycanın ilk xalq çalğı alətləri orkestri.....	3
<i>Bəhruzə Rüstəmov</i>	
Babalar belə söylərdi.....	9
<i>Əli Süleymanov</i>	
Yer-yurd adları ilə bağlı rəvayətlər və əfsanələr.....	34
<i>Avtadil Ağbaba</i>	
Qoşa qanadın vəhdəti.....	43
<i>Fəridə Kazımova</i>	
El deyimlərinin tarixi-mifoloji semantikasi.....	51
<i>İlhamə Muxtar</i>	
Lənkəran-Astara bolgəsinin məişət mərasim nəğmələri.....	60
<i>Hafiz Kərimov</i>	
XIX əsrin tarixi-siyasi hadisələri fonunda Tiflis-Borçalı musiqi mədəniyyəti.....	66
<i>Xəstə Qasım dastanı</i>	74
<i>Orxan Paşa</i>	
Həccə gedəmmədim demə (şeir).....	117

CONTENTS

<i>Abbaskulu Najafzadə</i>	
First National Musical Instrument Orchestra of Azerbaijan.....	3
<i>Bahruzar Rustamov</i>	
Folklore sample.....	9
<i>Ali Suleymanov</i>	
Legends Related to the Names of Places.....	34
<i>Aftandil Aghbaba</i>	
Unity of Two Wings.....	43
<i>Farida Kazimova</i>	
Historical-mythological Semantics of National Sayings.....	51
<i>Ilhama Mukhtar</i>	
Ritual Songs of Lankaran-Astara Region.....	60
<i>Hafiz Karimov</i>	
Tbilisi-Borchali Ashug Environment in the XIX Century.....	66
<i>Epos of Khasta Gasim</i>	74
<i>Orkhan Pasha</i>	
Poetry.....	117

Unutsaq, unudularıq

ABBASQULU NƏCƏFZADƏ
sənətşünaslıq doktoru, professor

AZƏRBAYCANIN İLK XALQ ÇALĞI ALƏTLƏRİ ORKESTRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, orkestr, arxeoloji tapıntı, Təbriz, Səttarxan.

Məqalənin məqsədi: Təqdim edilən məqalədə Azərbaycanda ilk xalq çalğı alətləri orkestrinin yaranma tarixini müəyyənləşdirməkdir. Azərbaycanda sazəndə (ansambl) ifaçılıq ənənələrinin çox qədim tarixi kökləri olduğu elmə bəllidir. Lakin Azərbaycanda ilk xalq çalğı alətləri orkestrinin yaranma tarixinin əvvəllər mətbuatda yazıldığı kimi 1920, 1923-cü il və ya 1931-ci illər deyil, 1908-ci il olduğu faktiki materiallar əsasında öyrənilir.

Azərbaycan ərazisində sazəndə (ansambl) ənənələrinin çox qədim tarixi kökləri var. Mütəxəssislərin elmi araşdırmalarına görə, Azərbaycanda musiqi mədəniyyətinin inkişafı Daş dövründən, e.ə. XVIII-XV minilliklərdən başlayır (1, s. 182).

İlk öncə orkestr nə deməkdir? – sualına aydınlıq gətirək.

Orkestr – musiqi əsərlərini müxtəlif alətlərlə bir yerdə ifa edən və dirijor tə-rəfindən idarə edilən çalğıçılar dəstəsi deməkdir.

Orkestr yunan (orxestra) sözüdür. Qədim yunan teatrında səhnə qabağında musiqiçilərin oturduqları yeri də orkestr adlandırıblar. Bu səbəbdən XVII əsrdə səhnəqabağı (çala şəkilli) hissədə əyləşən musiqiçi heyətinə orkestr deyiblər.

Orkestr çalğı alətlərinin tərkibinə görə müxtəlif cürə adlanır: simfonik orkestr, xalq çalğı alətləri orkestri, hərbi nəfəs və zərb alətləri orkestri və s. Bu orkestrlər müxtəlif funksiyalar daşdığına görə də bir-birindən fərqlənir.

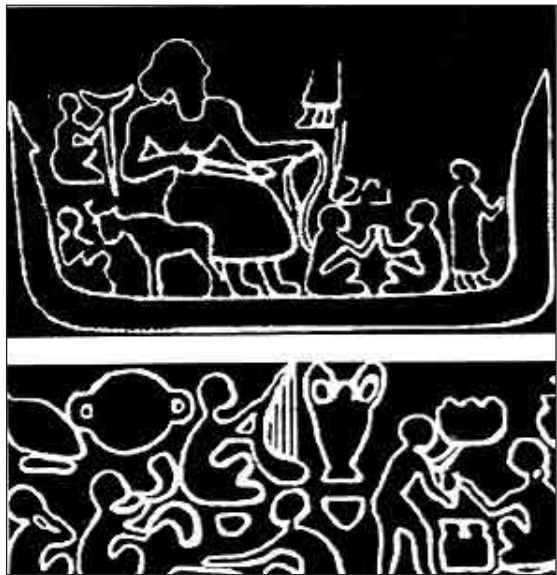
Xalq çalğı alətləri orkestrlərində not təhsili almış ifaçılar fəaliyyət göstərirlər.

Qeyd edək ki, bir neçə musiqçinin bir yerdə, birgə, kollektiv şəkildə çıxışını (sonrakı mərhələlərdə belə tərkib – ansambl və ya kollektiv adlanmışdır) təsdiqləyən ən qədim arxeoloji, tarixi mənbə hələlik Azərbaycan ərazisində aşkarlanıb. Biz, elmin istənilən qədim bir sahəsi haqqında söhbət açdıqda xalqımızın məskunlaşdığı otaylı-butaylı Azərbaycan ərazisini vahid şəkildə öyrənməliyik. Bu səbəbdən istər İran Azərbaycanında, istərsə də yaşadığımız Azərbaycan respublikasında elmin demək olar ki, bütün sahələri ilə bağlı yetərli sayda tarixi, ədəbi, arxeoloji, miniatür rəsm əsərləri, linqvistik, etnoqrafik və s. mənbələr mövcuddur.

İran Azərbaycanın Zaqros (silsilə) dağlarının (buna Şuş dağı da deyirlər) ətə-yində Şuş şəhərinin şimalında Karun və Dez adlı iki çay axır. Bu çayların arasında 15 kv.km ərazidə qədim Akbatan – Həmədanın cənub-şərqində yerləşən Cığamış adlı ilkin şəhərin qalıqları var. Həmin şəhərdə arxeoloji qazın-tılar zamanı 7-8 minillik tarixə malik maddi mədəniyyət nümunələri arasında musiqi alətlərinin, o cümlədən sazəndələrin (ansambl, orkestr) ifasının çox qədim kökləri olduğunu təsdiqləyən bir qab aşkarlanıb. Gildən ha-zırlanmış bu qaba əsasən, belə fikir yürütmək olur ki, xalqımızın sənətkarları idiofonlu, aerofonlu, membranofonlu və xordofonlu alətlərdən ən azı 7-8 min il bundan əvvəl geniş istifadə edib (2, s. 4).

Xatırladaq ki, orta əsr mənbələrində (“Surətülərə”, “Hududul-aləm minəl-məşriq iləl-məğrib”) tərtib edilmiş xəritələrdə Cığamış, Akbatan, Həmədan və digər qədim şəhərlər Azərbaycan ərazisinə daxil edilib (8).

Şək. №1-də haqqında danışdığımız qabın təsviri verilmişdir. Bu qabın üzərində bir sıra çalğı alətləri ifaçılarının təsvirləri həkk edilib: çəng (telli, arfaya-bənzər); qopuz (telli, tənburabənzər); qoşanağara, dəf (və ya qavala-bənzər), təbil kimi zərb alətləri; buynuz formalı nəfəs aləti və eləcə də müxtəlif ölçülü kasalar (şək. №1). Göründüyü kimi, şəklın aşağı sol küncündəki ifaçı əlini qulağının dibinə qoyub, sanki müasir xanəndə kimi zəngülə vurub oxuyur. Bu

Şəkil №1, Cığamışda tapılan qab

tapıntı ölkəmizdə, eləcə də bəşər tarixində bir neçə ifaçının birgə çıxışı və solo oxu sənəti ilə bağlı ən qədim qaynaqdır.

Haqqında söhbət açdığımız faktlar filologiya elmləri namizədi (indi – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*) Əbülfəzl Hüseyninin (1925-1987) “Orkestrin ulu babası” adlı məqaləsində əksini tapmışdır. O, yazır ki, 1961-1966-cı illərdə Çikaqo Universitetinin (ABŞ) Şərq dilləri üzrə professoru, arxeoloq Helen C. Kantor (əslində Helene C. Kantor, 1919-1993 – A.N.) və Cığamışda qazıntıya başçılıq edən Kaliforniya Universitetinin Orta Şərq dilləri üzrə mütəxəssisi, professor Pinas Delogaz (Pinhas Delougaz, 1901-1975) bu tapıntı ilə elm aləmində, bəşər tarixində əvəzsiz bir kəşf etmişlər.

AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Vəli Əliyev də “Tarixin izləri ilə” adlı əsərində (“Boyalı qablar” məqaləsi) ulu babalarımızın həmin dövrdə gil qablar hazırlamağa nail olduqlarını bildirir (3, s. 39).

Cığamışda aşkarlanan maddi mədəniyyət nümunəsi Azərbaycanda sazəndəliyin, instrumental ifaçılığın, müasir dillə desək. ansambl və ya orkestr ənənələrinin, eləcə də vokal (oxu) sənətinin dərin tarixi kökləri olduğunu təsdiq-ləyir.

Tanınmış dövlət xadimi, eləcə də ictimai-siyasi xadim Əlihüseyn Dağlı (1898-1981) “Ozan Qaravəli” adlı əsərində Əbülhəsənخانla bağlı maraqlı bilgi verir: “Sovet musiqi tarixində Azərbaycan musiqi alətlərindən ibarət ilk orkestrin təşkil olunması 1920-ci ildən nişan verilir. Lakin bu tarixdən 12 il qabaq (1908-ci il iyunun 23-də) Azərbaycanda – Təbriz məşrutə inqilabı dövründə igid cəsurlar Məhəmməd Əli Mirzənin (1879-1910)** başçılığı altında – şah zülmünə qarşı çıxdıqda, bombalar partlayışı, toplar, aynalılar atəşi içərisində həm də musiqi səsi ucalırdı. Bu musiqi inqilabçılara qürurlük, ruh yüksəkliyi bağışlayırdı. Belə şiddətli, dəhşətli günlərdə Əli Müsyo hə arzu edirdi ki, ayrı-ayrı səngərlərdə çalınan – 2-3 nəfərdən ibarət ifaçılardan Avropasayağı orkestr düzəlsin. Sonra onun bu arzusu ilə Sərdarimilli*** Sət-tarxan da aşına olur. Beləliklə, orkestr təşkil etmək məqsədə dönür. Bu arzu, məqsəd Tehrandə şah sarayının məşhur müğənnisi Əbülhəsənخانa çatanda, o, rahat qala bilməyir, özünü fədayi sifətində tez Təbrizə çatdırır. Onun gəlməsilə məqsəd həyata keçirilir. Pərakəndə olan musiqiçilər cəmlənir. Məlumatdan elə görünür ki, Təbriz mühasirəsinin 5-ci ayında ilk qəhrəmanlığa çağırış edən, marş çalan orkestr təşkil edilir. Orkestrdə gərənay, qoşadumbul, təbil, sinc, na-ğara, dümbək və zurna kimi qışqırıqlı alətlərlə yanaşı, incəsəsli ney, balaban, tar, kamançadan da istifadə olunurdu.

Dövrün tələbinə görə, repertuarda əsasən vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq mövzusunda olan marşlar əsas yer tuturdu” (4).

Göründüyü kimi, ilk Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri hələ 1908-ci ilin II yarısında Təbriz şəhərində təşkil olunmuş və fəaliyyət göztərmişdir. Orkestrin yaradılmasında Əli Müsyo ləqəbli Məhəmmədəli Mirzə əsas səbəbkar olsa da, bu işdə 1905-1911-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda demokratik hə-rəkətin rəhbərlərindən biri, Azərbaycanın xalq qəhrəmanı Səttarxan Hacı Həsənoğlunun (1867-1914) böyük köməyi və rolu xüsusi qeyd edilməlidir. 1908-ci il iyunun 23-də Təbriz üsyanını boğmağa cəhd göstərən 40 minlik şah qoşunu və irticaçı qüvvələr şəhərə daxil olduğu zaman Səttarxanın rəhbərliyi altında fədailər düşməyə ağır zərbələr vuraraq onları şəhərdən qovmuşdular. Azərbaycanın ilk çalğı alətləri orkestri də bu qələbədən sonra yaradılmışdır.

Azərbaycanın tanınmış xanəndəsi Əbülhəsənخان Musaoğlunun (1864-1971) orkestrin musiqiçi heyəti və repertuar seçimindəki dəyərli tövsiyə və məsləhətləri sonda öz məntiqi bəhrəsini vermişdir. Xatırladaq ki, Əbülhəsənخان da 1905-1911-ci illərdə İran Azərbaycanında Səttarxanın rəhbərlik etdiyi milli azadlıq hərəkətinə qoşulmuş və böyük sərkərdə onu İqbal Azər Soltani-Avavzi İran adlandırır.

Müasir dövrdə Təbrizdə yaradılmış həmin orkestrin ifa etdiyi marşların bərpa olunmasına böyük ehtiyac duyulur. Fikrimizcə, müharibə (eləcə də dinc) şəraitində yaşadığımız bir dövrdə hərbi orkestrlər məhz həmin vətənpərvər ruhlu marşları, mahnıları repertuarlarına salmalıdır. Yəni bu mahnılar hərbi hissələrdə əsgər marşı kimi ifa oluna bilər. Bəzən mətbuatda ilk ordu marşları haqqında məqalələr yazılır. Məsələn, Zəka Muradov “Azərbaycanın ilk ordu marşı” adlı məqaləsində Nuru Paşanın şəninə 1918-ci ildə yazılmış, sözləri Salman Əhmədliyə, musiqisi isə Məşədi Cəmil Əmirova aid edilən “Ər Paşam Nuru”nun bu baxımdan ilk marş olduğunu bildirir (5, s. 16-17). Fikrimizcə, Azərbaycan hərbi marşlarının yaranma tarixi daha qədimdir. Bu mənada ən azı 1908-ci ildə Təbrizdə yaradılmış hərbi xalq çalğı alətləri orkestrinin repertuarında yer alan marşları qeyd etmək olar. Folklorşünas Ə.Dağlı “Ozan Qaravəli” adlı əsərində orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində “təbbaz” adlanan hərbi dəstələr (orkestrlər) fəaliyyət göstərdiyini yazır (6). “Təbbaz”larla bağlı biz də fikrimizi mətbuatda bildirmişik (7, s. 33-37). Təbbaz sözü “təbilbaz”ın qısaldılmış şəkildir, mənası “məşğuliyyəti təbilçi olan” deməkdir. Hərbi orkestrdə əsasən gürsəli alətlər istifadə edildiyindən və bu alətlərdən də ən geniş yayılanı təbil olduğundan ümumilikdə musiqiçilər belə kollektivi “təbbaz” adlandırır.

Burada bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır ki, digər alətlər olmasa belə, təkcə təbii dəyüşə başlamaq olar. Əksinə olduqda isə, yəni “təbilsiz orkestr heç bir işə yaramaz” fikri ortaya çıxır. Deməli, bu orkestrlər də hələ orta əsrlərdə ilk marşlarımızı ifa etmişlər.

Bilindi ki, günümüzdə qədər nəşr olunmuş bütün sənətsünaslıq əsərlərində Azərbaycanın ilk xalq çalğı alətləri orkestrinin yaranma tarixi 1920 və ya 1923-cü illər qeyd olunur. Peşəkar notlu xalq çalğı alətləri orkestri isə 1931-ci ildə yaradılıb. Amma 1908-ci ildə Təbrizdə yaradılmış xalq çalğı alətləri orkestri Azərbaycanın ilk mütəşəkkil orkestri sayıla bilər. Hər halda bu, Azərbaycan musiqi mədəniyyətində şərəfli tarixi bir hadisədir.

İşin elmi nəticəsi. Təqdim edilən məqalədə Azərbaycanda sazəndə, ansambl ənənələrinin tarixi kökləri araşdırılır. Bu yöndə aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq Azərbaycanda rəsmi fəaliyyət göstərən ilk hərbi orkestrin yaranma tarixi müəyyən edilir.

Təbii ki, mədəniyyət və incəsənət sabitlik, azadlıq, əmin-amanlıq dövründə daha sürətlə inkişaf etdirilir. Haqqında söhbət açdığımız ilk hərbi orkestrlər otaylı-butaylı ölkəmizin keşməkeşli günlərində, ağır illərində zərurətdən yaradılıb.

QEYDLƏR

* Sovet dövründə, eləcə də yaxın keçmişdə SSRİ ərazisində ilkin müdafiə etdikdə alimlərə müvafiq elmi sahə üzrə “elmlər namizədi” alimlik dərəcəsi verilirdi. Lakin 2010-cu ildən etibarən Azərbaycan Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə “namizəd” sözü müvafiq sahə üzrə “fəlsəfə doktoru” ilə əvəz olunub. Məqalədə bundan sonra “namizəd” sözü əvəzinə “fəlsəfə doktoru” sözü istifadə ediləcək.

** Tam adı: Kərbalayi Məhəmməd Əli Mirzə Hacı Məmmədbağır oğlu, ləqəbi Əli Misyo – Təbrizin ikinci meri olub. 1910-cu ildə o, işğalçı rus qoşunları tərəfindən asılmışdır.

*** Sərdari-milli – baş komandan mənasında işlədilib, daha doğrusu, xalq tərəfindən Səttar-xana verilən fəxri addır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan arxeologiyası (Daş dövrü). AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu (baş redaktor: Maisə Rəhimova). Altı cildə, I c. B.: Şərq-Qərb, 2008, 448 s.

2. Hüseyini Ə.A. Orkestrin ulu babası. // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. B.: 1976, 7 avqust, s. 4.

3. Əliyev V.H. Tarixin izləri ilə. B.: Gənclik, 1975, 80 s.

4. Dağlı Ə. (Həmidov Ə.H.). “Ozan Qaravəli” əlyazması. II hissə (“Balayi qeyrət” adlı məqa-lə). 1924-1958, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutunun fondu, C-1021/ 9974 şifrəsi al-tında mühafizə edilən qovluq.

5. Muradov Z. Azərbaycanın ilk ordu marşı. // “Mədəniyyət.az”, 2016, s. 16-17.

6. Dağlı Ə. (Həmidov Ə.H.). “Ozan Qaravəli” əlyazması. II hissə (“Çahargah”ın təsviri, yaxud “Bəstə-Nigar”ın yaranması” adlı məqalə). AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutunun fondu, C-1021/9974 şifrəsi altında mühafizə edilən qovluq.

7. Nəcəfzadə A.İ. Oğuz türklərinin ritmlərinə dair. // Türksöylü xalqların mədəniyyətinin təd-qiqi problemləri. XVI Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: ADMİU-nun mət-bəəsi, 2016, s. 33-37.

8. Худудул-алем (автор неизвестен). Рукопись Туманского с введением и указателем В.В.Бартольда. Л.: изд. АН СССР, 1930.

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanda sazəndə (ansambl) ifaçılıq ənənələrinin çox qədim tarixi kökləri olduğu faktlarla əsaslandırılır. Azərbaycanda ilk xalq çalğı alətləri orkestrinin də yaranma tarixinin əvvəllər qeyd edildiyi kimi 1920, 1923 və ya 1931-ci illər deyil, 1908-ci il olduğu faktiki materiallar əsasında öyrənilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, orkestr, arxeoloji tapıntı, Təbriz, Səttarxan.

SUMMARY

First National Musical Instrument Orchestra of Azerbaijan

The presented article gives the facts of very extreme antiquity of tradition to sazenda (ensemble) in Azerbaijan. The history of emergence of these ensembles are dated 1908 on the basis of the actual materials specified in the article, and earlier accepted versions of their emergence in 1920, 1923, or 1931 are disproved.

Keywords: Azerbaijan, orchestra, archeological find, Tabriz, Sattarkhan.

BƏHRUZƏ RÜSTƏMOV

BABALAR BELƏ SÖYLƏRDİ

Xalqımızın əzəli məşğuliyyətlərindən biri də qoyunçuluq olub. Çox qədim bir sözüümüz var ki, şəhərli axca (pul) bulsa ev yapar, türk axca bulsa davara verir. Zəngin köç mədəniyyətimizi formalaşdıran qoyunçu babalarımız qoyunun “dilini” yaxşı bilirdilər. Onlar həm də deyərdilər ki, qoyun gərmədə, quzu sərmədə. Novruz bayramından sonra payız quzusu çölə çıxardılır və elə eləyirdilər ki, gecə quzunun belinə şəh düşsün. Quzunun belinə şəh düşməsə əmələ gəlib kökəlməz və yunu da gəlməz.

Süd şox qüvvəli nemətdir. Süd quzunun içini bişirir. Ona görə də yeni anadan olan quzu dəlmədə yatmalıdır. Köhnə çobanlar yeri bir metr dərinlikdə qazar, quzunun ətrafını çəpərə ilə hörər ki, quzu torpağı yalayıb yeməsin, altına isə qarağan, kətyən döşəyərkdilər ki, quzu onun üstündə yatsın. Axı, quzunun qarnı torpağa dəyməməlidir. Dörd tərəfi bağlanan, ilk baxışda Göyçəmizdəki yerdən qazma təndiri andıran o dəlmənin bircə ağzı göyə- havaya tərəf idi və ona da məxsusi hö-rülmüş qapaq kimi çəpərə qoyulardı. Onun üçün dəlməyə bəzən “göyə-baxan” deyilərdi. Bizim bu tərəflərdə isə əsasən 10 körpə quzuluq düzəl-dilən və ətrafı çəpərə ilə hörülən o quzu yetişdirilən yer çox vaxt paçal adlandırılır...

Əlüstü yada düşür ki, tam yetişib paralanan nara və cevizin çırpılmaq vaxtının yetişdiyinin nişanı olan qərzəkdən çıxan halına da “paçal, paçal-lamaq” deyilir...

Soyuq havalarda quzunun yatdığı o yuva isti olardı. Vaxtı-vədəsi gələn zaman o dəlmənin ağzını açanda ordan quzu özü hoppanıb çıxardı. Bu olardı Novruz bayramından sonra. Bayramdan bir xeyli ötəndən sonra isə quzu çöldə yatar-üstünə şəh düşərdi.

Qoyunsa mütləq gərmədə yatmalıdır. Qoyunun qarnının altında demək olar, yun yoxdu-çox nazıkdı. Ona görə də qoyun torpaqda yatsa ondan heç nə ələ gəlməz. Arxacda, yataqda qoyun gərmə üstündə yatmalıdır ki, əmələ

gələ bilsin. Ona görə də yataqda qoyunun altı mal-qara tövləsindən fərqli olaraq hər gün kürünüb təmizlənməz. Gərmə bağlaması üçün qoyun yataqları ildə birçə yol təmizlənərdi. Köhnə çobanlar vaxtını bilib qoyunu gecənin elə vədəsində bayıra çıxarardılar ki, (elat ağzı ilə desək, “siyişə”) altı çox yaş və sonradan “lıqqa” olub həm qoyun xəstələnməsin və həm də yunu təmiz olsun. Qoyunun dırnağı altında onun qığı əzilib beş-on sm. qalınlığında qat-qat sarma (bizim elat qoyun gərməsinə “sarma” deyir) bağlardı. Qoyunun tullantısından payızdan yayın axırınadək lay-lay əmələ gəlib quruyub yetişən o sarmanın gərmədən - ədəbi dildə kərmədir, fərqli olaraq istilik vermə qabiliyyəti dəfələrlə çoxdur. Ötən ildən qalan sarma səliqə ilə bellə təxminən 50x40 sm ölçüdə kəsilib çıxarılır və beləliklə, ildə bir dəfə payızda qoyun yatağa girməmişdən əvvəl bu dəstiri gərmələnərdi. Atalarımızın “qoyunu gərmədə, quzunu sərmədə” deyiminin açması bax belədir.

Otbaşı və yaylaq bölgüsü

Ellərimiz yaranışından aranlı-yaylaqlı olub. Dolanışğının dirəyi qoyun olan babalar həmişə baharın dalınca qoşaraq arandan yaylağa, dağdan da qışlağa köç eyləyib tərəkəməliyin dadını çıxarıblar. Varını sürü, naxır şəklində saxlayanlardan gözə görünən şəkildə və miqdarda haqq alınıb. Dövləti az olanlardansa heyvanın baş sayına uyğun kənd icmasından bütün siyasi quruluşlarda otarğa yeri üçün vergi alınıb. Buna otbaşı deyilirdi.

Qışın tüpüsünü yola verib Ceyrançölün yovşan qarışıq min bir çiçəkli çəmən xalısından (həmin qışlağımızda adı bəlli “Xalça” yerimiz var) bəhrələnilib, “birini üç eləyəndən” sonra köç barxanaları qavqarılan zaman payızdan bəri bol-bol istifadə etdikləri qış otlaqlarının haqqı ödənərdi.

Elat yaylağa qalxardı... Ötən ildən bəri sahibkarların sürülərindəki davarın, naxırındakı malın sayı dəyişdiyinə görə yaylağın atlas çəmənini də yenidən bölmək gərəkdi. Hökumət bölgüsü öz yerində, adamlar aralarında elə ədalətli bölgü aparıb sərhədlərini müəyyənləşdirərdilər ki, hamı razı qalardı:

İnsan gücü yetəsi iri bir daş ortaya qoyulardı və şərt belə kəsilərdi ki, bu daşı nə qədər apara bilirsən apar- otarğa yerinə yiyələn! Doğra duranların gözü qabağında o adam da daşı qucağına alıb o bələnə kimi, ya o dərəyə, bu yastanaya qədər aparıb öz örüşünü- arxacını qazanıb ona yiyəlik eləyərdi...

Yaylaq yerlərinin otbaşısı isə qayıdışda alınardı

Toy payı

Xalqımızın qarşılıqlı yardımlaşma, hoyya yetmə adətləri saymaqla başa gələn deyil. Taleyin gərdişi elə gətirərmiş ki, əsil-nəsilli, mahalda el təsivi çəkən mərd kişi uşaqları körpəyə elə elin uğrunda da fələyin badına gedərmiş... Zaman dolanıb o kişinin ərgən oğlunu evləndirmək, ərlək-boyluq qızını köçürmək məqamı yetişərmiş. Toy eləməyə imkanı olmayan o ocağın nümayəndəsi, ya eldə sayılıb-seçilən bir təmkinli adam bir xurcun qoz-fındıq və ya şırniyyat götürüb Ceyrançölə üz tutarmış. Toy ərəfəsində gəlib bu verimli qışlaqlarda yataq-yataq gəzib sərkara, çobana ürəkdən “bərəkətli olsun” deyən o kəs gəlişinin məqsədini anladıb qarşıdakının ətəyinə bir ovuc fındıq tökərmiş. Qoyun becərən isə xeyir iş üçün arxacına gələnə heç vaxt boş qaytarmazmış. Hərə öz səxavətini göstərər- “qülbündən çıxanı“ verərmiş: kimi 3-5, kimi 5-10 şişlik heyvan ayırub toy xəbərçilərinin qabağına qatarmış.

Belə-belə hərləndikcə toy payı yığanların qabağındakı bir bölük əmlək, toğlu günün qulağı yaxanda az qala bir sürüyə çevrilərmiş. Allah gözünüə işıq versin! Elin həmdərdi ilə daha toy qapıya gələsi olarmış, ya da qıza o qədər cehiz hazırlanarmış ki, daha cehizi bitib qurtarmazmış... Babaların goruna qurban olum! Rəhmətlik atam Qayvalı Qəşəm deyərdi ki, “xeyir işə Allah şərikti”.

Bax toy payı budur!

Hoyuc(ş) çayı və keçi piyi

Kimyəvi preparatları dəbə mindirənlər məkrli şəkildə və uzaqgörənliklə xalq təbabətinin minillikləri aşıb gələn sınaqdan çıxmış nümunələrinin çoxunun aradan götürülməsinə nail oldular. Burada bir haşiyə çıxıb “türkəçarə” sözüne diqqət çəkmək istərdim. Sözü tutumuna fikir verin: türkün dərdə çarə bulduğu vasitə! Yəni bir azarın- xəstəliyin əlacı olan. Bax budur hikmət! Türk babalar təbiətin bir parçası olan insan oğlunu dava-dərmansız, elə təbiətin yaratdığı təbii nemətlərlə müalicə edib sağaldardılar. Ona deyilərdi türkəçarə.

Belə bir fakt özlüyündə çox şey deyir ki, Şərqi təbabətində və İbn Sinanın kitablarında 3000 dərman bitkisi və təbii vasitələrin adı keçir və onlardan hazırlanan məlhəmlərin reseptləri təsvir olunur. Bu gün isə o dərman bitkilərindən cəmi 250-sindən əcaçılıqla istifadə olunur. Qalanları tədqiq olunmayıb, elmə eləcə adı məlumdur- tanınmır.

Yaxın keçmişə qədər aranlı-yaylaqlı olan çobanlar qara aftafada dağda yığıdıkları çiçəklərdən, hər biri özlüyündə sağalmaz dərddin əlacı olan meyvə və digər nemətlərdən dəmləyib, ətri aləmlə bir olan çay ortaya çıxardırdılar. Belə çaya hoyuç (sözə fikir ver, bədəndəki “hoyu”- irinləməni birdəfəlik götürüb “uc”uran) və ya hoyuş deyilərdi.

Hoyuc-hoyuç-hoyuş el ağzı ilə bizim tərəflərdə həm də ədviyyata, ədviyyalı məhsula deyilərdi. Bu anlamı da götürsək, yuxarıda demək istədiyimiz mətləblə çox uzlaşır.

Payız –qışda püsəkli havada çöldən gələnə, ya obaşdan zəhər kimi əsən küləyin qabağında qoyunun qırağında olan olacağa qayıdanda ona birçə piyalə o hoyuç çayından verəndə ağrı-acı canından tamam çıxarmış... Qonaq-qonaça gələndə isə samovar qaynadıb “popoy” (ötənlərdə Popovun çay fabrikində bükülən qara çay yerli dialektə uyğun belə adlanardı) çayından xoruzquyruğu çay dəmlənərdi.

Soyuqdəymənin bədəndən götürülməsinə ən yaxşı kömək edən vasitələrdən biri də keçi piyi olub. Əsasən yetişmiş və kök əti olan keçinin (kürə, dıvır, erkəc- bu 5-6 yaşda 60 kq ət verir) iç yağından çiy-çiy götürülüb qurudulub sonra yumru şəkllə salınıb saxlanılır.

Ehtiyac olanda, xüsusən adamın quluncu qalxıb bərk soyuqlayanda saxlancdakı o keçi piyindən götürülüb əldə, ya lampanın- çırağın istisində, ya da hər hansı bir vasitə ilə qızdırılır ki, açılıb azacıq ərisin. Sonra da xəstəni müalicə etməyə girişən o yağdan öz ovcuna sürtüb əllə bədənin kürək nahiyəsi və ağrıyan yerlər möhkəm ovuşdurulub, indiki dillə desək üybəüy masaj edilir. Xəstə isə bürünüb bir müddət yatıb dincəlib qalxanda olur sapsağlam! Həmin türkçərarənin təhər-tövrünü bilib hər işi yerində görəni o bəsirətli nənə-babaları indi hardan alım?!

Şehtökən

Xalq təbabətində və camaatımızın gündəlik məişətində istifadə etdiyi çay dərman bitkilərindən biri də şehtökəndir. Hələ uşaqlıq fikri verib görmüşdüm ki, nənəm (elat həyatının bir sıra məqamlarını bizlərə anladan xanım-xatın Xanxanım anamın goruna alxışçıyam) gözü batmış quyunun dibindəki su kimi işıldayan xəstəyə, ya da alacankeşə saxlancından bir qom ot, çiçək çıxardıb dəmləyib verdirər, onun yönünün bəri salınmasına kömək olardı.

Həmin çiçəklərdən biri də şehtökəndir (bəzən şəhdərən də deyilir). Çox zərif və qom şəkllində sarı çiçəkləri olan (daha çox darı çiçəyinə bənzəyir) şehtökən bitkisinin ən yetişkən dövründə belə boyu bir qarış ancaq olur.

Yayılma arealı isə dağlarımız və alp çəmənlikləridir. Onun özəlliyi ondadır ki, nə qədər quraqlıq olsa belə yarpaqları arasında su damcıları yığılır. Yarpaqları dama-damadır (lap kiçik doğranan suluxəngəl yarpağı kimi) və üst tərəfi velür parçaya oxşayır. Görünür elə o səbəbdən də axşamdan düşən səhi, ya duman-çəndəki nəmişliyi özünə çəkib toplayıb yarpağının dibində mirvari və almaza oxşar iri damcılar saxlaya bilir.

Şehtökən çayı dümsarı və zəfəran dəmləməsi rəngində, içildikcə doyulmayan çox lətif və xeyirli bir nemətdir. İçib ləzzətini görənlərin xoşa halına!

Üçyarpaq yonca tapılsa

Bizim çəməninin əsasını təşkil edən yabanı yoncanın və mədəni şəkildə ot bitkisi kimi becərilən 7 illik yoncanın yarpaqları üç olduğuna görə ona üçyarpaq yonca deyirlər (iki yarpaqlısı da olur).

Xalqımızın söyləməsinə görə qədimlərdə dağ çəmənliklərində cavan-comrul düz-dünyanı ələk-vələk eləyib üçyarpaq yoncanın içindən 4-5 yarpaqlısını taparmışlar. Bunu ona görə eləyirmişlər ki, ilkin inanclara görə onu tapanın ən uca, müqəddəs arzusu yerinə yetərmiş. Bunu yaza-yaza o da yadıma düşür ki, uşaqılıqda eşitmişdim ki, yağışdan sonra çıxan göyqurşağının altından kim keçə bilsə- nə arzusu -istəyi varsa ona qovuşacaq. Dəstə bağlayıb qaçan uşaqlardan kimsənin o rəngbərəng göy qurşağının altından keçib getdiyini hələ eşidib bilən olmayıbdı.

Yaylaqda olanda rəhmətlik anam (nənəmizə ana deyirik) deyərdi ki, gedin 4-5 yarpaq yonca tapın gətirin, qoyaq eyməmizin üstünə ki, yığıntını nəhrədə çalxayıb yağını çıxardandan sonra onu dağ eyləyəndə köpüklənib həmin o dörd yarpaq yonca kimi gül açsın. Dünyanı dolanardıq, üçyarpaq qaşqa yoncadan savayı 4-5 yarpaqlısı rastımıza çıxmazdı ki, çıxmazdı. Deyərdik ki, ay ana, axı eləsi yoxdu, doğrudanmı 4-5 yarpaqlı yonca olur? Gülüb deyərdi ki, yaxşı axtarmısınız, biz uşaq olanda çox tapmışıq...

Bilmirəm o 4-5 yarpaqlı yoncayı həqiqətən tapan olub, yoxsa yox? İndi yaşımın bu vədəsində, ayrı gözlə və yanaşma ilə təhlil edib ona tapmıram ki, bunların hamısı yeni cücərənin fidanların, uşaq və gənclərin bir növ idman eləməsi, torpaqla, Günəş və hava ilə daha çox təmasda olması üçünmüş. O alim babalar və ipək nənələr uşaqların ayaqlarını yerə bərk basıb ondan enerji- maya alaraq bədəndə yığılmış mənfi elektrik yüklərindən və qara enerjidən xilas olmağa xidmət eləyən bax belə bir fənd və şirnikdirici oyun qurubmuşlar.

Alqış belə aldadıcı və şirnikdirici oyunları yaradıb yaşadanlara!

Peşqurd və cirə

İlboyu baharın dalınca qoşan babalarımız aranda taxıl becərərtilər. Biçin vədəsi yaxınlaşanda kişilər yaylaqdan enib peşqurda gələrdilər. Bizim yerlərdə bu, əsasən iyun ayının 3-cü ongünlülyünə təsadüf edərdi. Taxıl ziyəsi gəlib obadakı ağırlıqçı ilə (indiki anlamda qarovulçu) görüşüb evinə baş çəkər, sonra da üstündə xəlbir dığırlasan yerə düşməyən zəmidə yetişən (“duran”) taxıla tamaşa eyləyər.

Var (qoyun, inək, camış, at, bir sözlə mal-heyvan) saxlayan, yaylaqda binə olan kişinin taxıl biçməyə nə vaxtı, nə hövsələsi, nə o yayın türyənində həvəsi və səriştəsi var. Taxılı bizlərdə həmişə yandan tutma biçinçilər biçərdilər. Bu işi ermənilər və köhnələrin “tat” dediyi Güney Azərbaycandan gələnlər edərtilər. Elat adamının “rahat” (seyidlərlə onlardan olmayanlar bir icmada olanda onları bir-birindən ayırmaq üçün sual edərlər ki, “seyidsənmi-rahatsanmı?”) adlandırdığı dolanışığı əkinçilikdən çıxanlar da bu işdə hoya yetərdi.

Zəminin qıraq –bucagından, əsasən “yanqoy” yerindən bir azacıq biçib əllə oxvalayıb, sovurub dənini çıxarar, üyütmək üçün hazırlayırdılar. Bir anlamda “piç-qurut” mənasını verən “peşqurd” buna deyilir. Bu, ancaq fərziyyədir- doğrusunu, əsl mənasını yaxşı atları minib gedən o köhnə yaxşı kişilər bilərdi!

Taxılın o nübarından bir dağarcıq düzəldib dəyirmanı gətirəni daha nobata salıb gözlətməzdilər. Ağnağazını (yəni bir dağarcıq- tuluqdan 2-3 dəfə kiçik kisəvari dəri qabdakı 5-7 kiloluq dənini) növbədənənar üyüdüb yola salardı ki, yaylaqda bir həftədən artıq gözləri yolda qalan külfətinə tezçənə sovqat aparsın. Dağarcıq deyəndə bir atalar sözü yada düşür ki, “dağarcığına çuvala tay tutur”.

İnsaf dinin yarısıdır, deyən babalar yandan tutma biçinçinin ərzağını da verirdi. Sər-hesab eyləyirdilər ki, hər biçinçi gündə 3 öynədə nə qədər çörək yeyir. Bu zəmi neçə günə biçilir. Onun müqabilində un-dən, ya çörək biçinçinin yanına qoyulardı. Ya da danışıqdan asılı olaraq vədəbaşı biçin haqqına o yemək haqqı da əlavə olunardı. Biçinçilərə gördüyü işin miqdarı və müddətinə uyğun verilən o haqqa “ cirə” deyilərdi.

İndi dilimizdə belə ifadə var ki, (məna yükü əvvəlki anlamdan dəyişib və indi daha çox xəsis adamı, göyün birini xarakterizə edəndə işlənilir) elə bil cirə ilə verir.

Yəni bir şeyi normaya uyğun, israfçılıq etmədən yerli-yerində verəndə bunu “cirəyə” bənzədərlər.

Çərxin gərdişi və ya gör-götür dünyası

Bizim insanların iç dünyasını açıb göstərən böyük söz ustadı Xəyyat Mirzənin “İstər əlli yaşa, istər yuz yaşa, axır bu dünyanın vəfası yoxdur” kəlamını yeri düşəndə dilə gətirən babalar bir həqiqətə də tapınmışdılar. Bu həyatın hər ağrı- acısını görən, dünyanı yorub-yorğalayan o köhnə kişilər sər- hesab eləyib görmüşdülər ki, hansı məmləkətdə:

1. *Qızılın*
 2. *Yunun.*
 3. *Balın-qiyəti aşağı düşərsə,*
 4. *Yağla sorun qiyəti eyni olarsa,*
 5. *Hökmdar ədalətsiz və rəhimsiz olarsa-o ölkədə böhran və bədbəxtlik baş verər.*
- İraq bizlərdən, xalqımızdan və dövlətimizdən!

Kalvayı Mehdi nişanlı “Metex”

İndiki Aşağı Mülkölü qədimlərdə “Alagöl Mülkölü”(el ağzı ilə Əlöyül) adlanardı. Belə çağrılmasının səbəbi o idi ki, kənd Kürün sağ qıyısındakı irili-xırdalı qamış basmış ala göllərin əhatəsində bina olmuşdu.

Elin irəli, adlı oğullarından biri də Kalvayı Mehdi idi. O, elə iri şaqqalı adam idi ki, atı minəndə dizləri atın qulağı ilə bərabər durardı. Mehдинin yaxşı varı vardı. Kür vadisindəki cələlərdə, cayın axmazlarında və ala göllərin qamışlıqlarında yaxşı camış əmələ gəlirdi. Mehдинin 3-4 galla (camış bölümünə galla, otarana galladar deyirlər) camışa sahib idi.

Onun Moşu kalı, Sarı kalı adla söylənirdi. Kallar “hal-hal” deyəndə özləri boyunduruğa gələrdi. Səninki olardı eləcə boyunduruğu qoşub samını yerinə salmaq... Burada özümü saxlayamayıb bir el düzgüsünü də yada salmaq istərdim.” Moşu kal deyir: boyunduruğu yondurun, samanlığı doldurun. İsə getməsəm-vurun öldürün!”

Nəysə. Qayıdıram mətləb üstünə ki, Mehdi qoyununu simsarı olan bir sərkarə saxlatdırırdı. O da bir gərən sonra Mehдинin o “pörnəyini” ni itə-bata salmışdı. Kalvayı Mehdi sər -hesab eləyib nə qədər desə ki, südü, yunu, quzusu da sənin, mənim qoyunum bu qədərdir, qarşdakı sözü soğantək soyub onu dansırdı ki, elə olan- qalan budu. Qan vurur Mehдинin başına- sərkarı vurub öldürür. Divan –dərə tökülüb damlayıb göndəririlər onu Tiflis qalasına. O zindan ki, oradan heç kim hələ qaça bilməmişdi.

Mehdi nə hesaba olur –olusun zindandan qaçmaq qərarına gəlir. Onun yatdığı hücrənin dəmir barmaqlı pəncərəsi düz sıldırırma açılır, lap aşağıda isə gecələr çıxan ay Kürün sularında bərq vururdu. Buradan heç kimin sağ-salamat çıxma bilməyəcəyinə əmin olan nəzarətçilərin özləri, həbsxana rejimi o qədər də ciddi deyilmiş. Mehdi ona vaxtaşırı verilən paltar, dəyişəyi, mələfələri paralayıb uc-uca calayır, kəndir düzəldirmiş, yatdığı döşəyin samanını da coxdan yelə verib hördüyü kəndiri saman əvəzinə döşəyə tərübmiş. Ta o vaxta qədər kəndir düzəldir ki, pəncərədən atanda onun ucu suya dəyib islanır. Gecənin birində o, kəndirlə sürüşə -sürüşə aşağı enməyə başlayır, qorxulu-qorxulu kəndirdən elə yapışır ki, hər iki ovcunun əti sümüyə dirənənəcən “gedir”.

Çayın qırağında qayıqlara qarovul cəkənin ənginə bir yumruq vurub o dünyalıq eləyir, qayıqdan birini gətirib Kür aşağı tərübür. İşıqlaşanda qayıq batır. Qarayazı meşəsinin pükrəm yerində daldalanır. Bir sal qayıdır. Onunla üzə-üzə günlərin birində günün qulağı yaxanda gəlib obasına çatan Mehdi yaralı əllərinə dağ olunmuş yağ tökərək onu sağaldılar. Ancaq ölənə kimi hər iki əli “qarmaqlı” nişanında qalır.

Xəbər və heç kimin canını qurtara bilməyəcəyi qaladan dustağın necə qaçmasının yolu rus padşahına catandan sonra, ağsaqqallarımız söyləyirdi ki, haxvəkili onun qərarı belə olur ki, bir halda ki, elə bir qaladan o qaçıb canını qurtara bilirdi, deməli bizi ayıldırıb. Qalanın rejimi və mühafizəsi gücləndirilsin, dustaq isə daha axtarılmayıb əfv olunsun.

Ondan bu yana həmin qala Mehdiyə qaçdığı qala, Mehdi qalası, gürcü dilinə uyğun “Metex” qalası adlanmağa başlayır. Qalanın barmaqlıqlarındakı həmin “kəndir”ə toxunurlar. Ondən sonra da bu hadisənin nişanı kimi hələ bir müddət (sovetlər vaxtında belə) ordən kəfən sayaq eninə kəsilməmiş bütöv ağ parça sallayırlar-bakirə qalanın süqutunun, yenilməsinin nişanı kimi...

Mülkölünün Kalvayı Mehdiyə tarixə öz adını yazan bax belə bir ərən olub.

Qana –qan alan damarlı kişi

Heç vaxt sınımayan, sözünü yeridən kişilərdən biri də Xatınlı Kərbalay Məmmədağlı olub. Məmmədağının xalası Nəbat Mülkölüdə Qını oğlu Məmmədin xanımıydı. O, ocaqdan Cavad kimi bir nəvə oğul yetişmişdi. Elə bir oğul ki, o nəsilə özünü mərəkə kişisi hesab edən yerdən qalxma cavanlar ona oxşamağa çalışırdılar.

Günlərin birində Cavadı indiki Tovuz şəhərinin mərkəzindəki “Lemisə”də gülləylə vurub öldürdülər. Elin ağladığı igid oğlun qanını almağa qardaşları, əmiləri, əmisi uşaqları hazırlaşanda Məmmədağa onlara ismarınc yollamışdı ki, geri durun, bu iş mənlıkdı.

Kərbəlayı Məmmədağa qabağından yeməyən, söz götürməyən bir oğul idi. Elə bu xasiyyətinin ucbatından əlindən xata çıxmışdı. “Zindandan qaçaqlıq, qacaqlıqdan ölüm yaxşıdı” deyib divan- dərədən qacaq düşmüşdü. 1927- ci ildən başlayaraq Sovet hökumətinin siyasi qaçağı Telli Əsədlə 12 il başı Murğuz, ayağı Çoban dağı, Eldar, Qavrı arası eli- elatıyla bərabər aranlı –yaylaqlı olmuşdu...

Cavadın qanlısını hökumət adamları tovlamışdılar ki, səni Tovuz rayonuna “raykom” qoyduracağıq- elin güvəndiyi Cavadı aradan götürə bilsən. Cavad xaincəsinə vurulandan sonra Kalvayı Məmmədağa onu aradan götürəni qiraqdan –qırağa gözdən qoymurdu .Hərleyib - fırladıb yayın bir bürkülü gecəsində Genqobuda covuşanda əmin –arxayın yatan o qatili beşaçılanın ağzına vermiş, Nabat xalasının qövr eləyən sinəsinə azacıq da olsa sərinlik gətirmişdi.

.....Qacaqlara azıq- ərzaq daşıyan Məmmədağının ən çox inandığı öz əmisi oğul idi. İyləyib –çüyləyib hökumət adamları bir yolla onu ələ almışdılar....Bir dəfə də onu öyrədib əlinə ülgüc vermişdilər ki, üzünü qırmaq adı ilə hökumətin düşməni olan qaçağın hülqumunu üzsün. Bu yenə Məmmədağa bağlama gətirəndə incəvara Telli Əsəd də onun yanında olur. Gələndən gözü su içməyən Telli Əsəd Məmmədağa yavaşca deyir ki, heç bundan almadım, gör bir rəngi necə avazıyıb? Suleyman çox deyir ki, əm- oğul, gəl saqqalını taraş edim, bir yolla bunu başdan edib bir-birinin üzlərini özləri qırırırlar.

Axır-axırda yenə həmin öz simsarının köməyi ilə pusquda dayanan divan adamları Kərbəlayı Məmmədağının güllə yağışına tutub öldürə bildilər...

Kimin gözü kəsərlidir?

Mahalımızda bir gözdəyməli varmış .Hansı mal-heyvana təfərinclə baxarmışsa daha o zorla bıçağa gələsiymiş. Günlərin bir günü, bu Ələsgər kişi ilə qabaqlaşır, onun öküzlərinə sınaıyıcı nəzər salıb bərk- bərk tərifləyir. Sonra da evinə çatar-çatmaz oğlunu haraylayıb çağırır və əlinə də məclis sinisini qulplumu , hər nəysə verib qonşuya göndərir ki, get Ələsgər əminə deynən o, öküzün ziyanlıq alışmasından bir pay da bizə versin (bu, öz gö- zünə arxayındı, bilir ki, öküz partlamaya düşəsidi, yiyəsinin bağzlamaqdan

başqa daha əlacı qalmayasıdı).

Uşaq gəlib diləyini yetirəndə o,- Get atan qurumsağa de ki, boyunduruğumun samısı dağdağandandır.Xətircəm olsun, öküzümə onun tökülmüş gözü kar elməz, qoy umsunub şişməsin deyin görsün özünün bir leşini (qoca qoyun) tapa bilirmi?- deyib sör-sör söylənir.

Günlərin bir günü də həmin Masa Ələfgər qapısında arabaya çağ qayırmış. Arada başını qaldırıb Qulu kişinin doqqazla gedən camışına nəzər yetirir. Sonra da yanındakılara deyir ki, o camış öləcək, gedin siz də alışmaya şərik olun. Olub keçənlərdən xəbər tutan Qulu kişi söyləyir ki, indi qayıdıb Masa Ələfgərə bir iş avandlığı verəcəm- axırını görərsiniz. Bu, gəlib kərki ilə çağ yonan qonşusuna necə iş avandlığı verirsə kərki qılçının dik sümüyünə dəyir. Kişini qan aparası olur. Masa Ələfgər al- qan içində yaman vaysınır ki. sənin camış ölməyib, deməli gözüm daha kəsərdən düşüb - əvəzində səninki güclənib.

Xoruzun qoltuğa verilməyi

Ötənlərdə qızgördüyə gedən xanımlar və ana - bacılar unanmaz yana qızın həm də təmizkarlığını, özünə baxan olub -olmadığını yoxlamaq üçün guya təsadüfən çiyinlərindəki kəlağayını yerə salar, sonra da qıza deyərdilər ki, ayaqyalın o kəlağayının üstündən keçib onu götürüb yiyəsinə versin. Çox zərif pilədən olan ipək kəlağayı qızın ayağına yapışar və ya pəncəsi altında bürüşərdisə daha onda məsələ aydın olarmış...

Qızgördüdən və qızbəyənədən , ağız aranandan sonra qız evinə daxil düşərdilər və razılıqdan sonra elçilik olardı. Uzaq keçmişlərdə bir para kəndlərdə elçiliyə oğlanı da apararmışlar ki, qız evi onu əməlli-başlı görüb tanıya bilsin. Özü də bu zaman oğlan tərəf özü ilə ayağına qırmızı bağlanmış bir alabəzək ları xoruz da götürərmiş. Bu da xeyir işə bir mübarəkdarlıq nişanəsi kimi qəbil olunarmış ...İndi elmi tərəfindən yanaşsaq xoruz da millətimizin bir sıra tayfalarında totem kimi qəbil olunub və nəsil davamçısı, ocağın toxumu kimi saygılı tutulub .Hər nəysə...

Elə ki, yaxınlaşan tərəflərin sözləri bir –biri ilə tutdu, cavanların huyları-xasiyyətləri uyğun gəldi, Allah gözünüzə işıq versin,daha toy qapıya gələsi olarmış. Onda aparılan şirniyyat ortalığa gələr, xoruz da kəsilib plovun altına qoyular, plov dəmlənər, şadlıq süfrəsi açılıb xeyir-dualar, alqışlar səslənərmiş.

Belə də olarmış ki, qız yiyəsi nəyisə nəzərdən qaçırıb oğlan tərəfi tamam-kamal öyrənməyibmiş və indi iş açılır. Daha onların sövdası baş tutası

olmur-pozuluşurlar. Onda oğlan tərəfi əli ətəyindən uzun evlərinə dönəndə gətirdikləri şirniyyat xonçaları özlərinə qaytarılar, qız da xoruzu gətirib oğlana verərdi. Oğlan götürmək istəməyəndə qız kırımışca oğlanın qolunu qaldırıb ayağı bağlı xoruzu oğlanın qoltuğuna verərdi. Daha nə olasıydı? Həmin o vaxtdan qalıb ki, bir mətləb üstə gedən onu aşırırammayıb suyu süzülə-süzülə geri qayıdanda deyirlər ki, “xoruruzunu qoltuğuna veriblər “

Bunun açması bax, belədir.

Buz baltası və duz yalaması

Dədə-babadan çox sağlam, canıbərk adamı nişan verəndə deyərdilər ki, elə bil buz baltasıdı bəxtəvər. Balta nədi-bəllidir. Bəs “buz baltası” nə olan şeydir? Dəmirçi məxsusi sifarişlə xas poladdan kürədə bişirib suyla-yağla sərtlik və möhkəmlik verib elə balta ovxarlayıb düzəldərdi ki, onun heç vaxt korşalıb ağzı qayıtmazdı. Həm də küpü qalın ağır qara baltalar vardı ki, “qlouy”, xarab dəmiri gedib xalis kəsəri qalmışdı, çox isti-soyuq görüb düyünlü çox qozqara kötöklərinin öhdəsindən gəlmişdi. Belə baltalar da çox möhkəm və iş aşıran hacat idi və ələdüşməz hesab olunurdu...

Suyun donması nəticəsində əmələ gələn buz ilk baxışda sadə və kövrək görünür. Keçmişlərdə sırsıra bağlayan, sərt qışda çökəklərə su töküb məxsusi hazırladıqları gömgöy sal buz buzخانalar üçün iri kərpiclər və ya daşınması mümkün olası böyüklükdə doğrayardılar. Ya da həyəət-bacanın qalın qar-buzunu təmizləmək üçün linqlə yanaşı onu çapmaq üçün balta işlənərdi. Suyun donaraq tərkibini dəyişərək çox sərt və sıx molekul quruluşuna malik o buzun çapılaraq doğranmasının öhdəsindən hər hacat və balta gələmməzdi. Bunun üçün həmin yuxarıda dediyimiz “buz baltası” işlədilərdi...

İnsan kimi mal-heyvan da duzsuz keçinəmməz. Hər nemətin qədrini bilən babalar qoyun duzsuz qalmasını deyə vaxtı gələndə dağətəyindən sürünü töküb “şora və ya şorəkətə” aparardılar. Ceyrançöldəki duzlu yarıq və örüşlər öz yerində, bizim Cəlilli və tarixi Mülkülü torpaqlarındakı “Bağırmaq” ətrafındakı duzlu yerlər Tovuz elatının mal-davarının duza olan tələbatını müəyyən qədər ödəyərdi.

Arxacda, tövlədə, 4-5 ay sərəsər qaldıqları yaylaqda isə mal- heyvanın qabağına hər yerdə daşduz qoyulardı. Duz mədənlərindən və duz dağlarından gətirilən, üzü gillə və qara duzla örtülü, əməllicə qaya parçaları olan o daşduzu qoyun və qaramal yalayandan sonra olardı dümağ. Işıqda par-par parıldayan, kristalları aydınca görünən, yalandıqca da azalıb hamar-

lanan o daşduz parçalarına duz yalaması deyilərdi.

Üzü yalanıb təmizlənərək safa çıxan iri yalamalar lazım olanda balta ilə (çox vaxt “buz baltası” ilə) əzilərək xırdalanar, sonra da kirkirədə üyüdü-lərək evin ehtiyacı üçün istifadə olunardı. Daşduzu xırdalayıb, əzib döyəndə çox xoş, qeyri-adi bir ətir əmələ gəlir: qalib xarlamış qar əriyəndə çıxan iy və yağış qoxusu kimi heç nə ilə əvəz olunmayan bir ətir!

Şahı mat qoyan və ya Şah dağı əfsanəsi

Yaranışından aranı-yaylaqlı olan ellərimiz Kiçik Qafqaz sıra dağlarının Murğuz, Göydağ, Keçəl dağ, Kotan dağı, Şah dağı, Qoşqar dağı kimi yerlərində yaylağa çıxardı. İndiki Tovuzun Zəyəm çayı və Əsrək çayı hövzəsi boyu kəndləri, başqa sözlə, rayonun yarısı Göyçəmin qovuşduğu Şah dağında yaylaqlardı. Şah dağının Hür dərəsi, Keçi dərəsi, Qaranlıq dərə, Öruk daş, “Baş keçid” kimi, “Göy bulaq”, Yelli bulaq, Mirzalı qayası, Hacı Hümmət yurdu, Burçalılar... kimi yurdlarımız vardı, Şah dağı cənnətin özüdür və Dədə Ələsgərin “Şah dağı “ müxəmməsini aşığı Xan Kamandar haqdan gələn elə ilahi bir şövqlə oxuyurdu ki ! Onun həmin ölməz ifasını bircə dəfə dinləyənin qulağından o səs, o nəfəs, o akademik oxuma dünyasında getməz!

Öz dirilik suyu, yüngüllüyü və tərkibindəki faydalı mineralları ilə canlı su olaraq dünya standartlarını, Alplardakı suları belə geridə qoyan Zəyəm çayımız öz mənbəyini Şah dağından, Pir boyunundakı bulaqdan götürür. Qismət olub Şah dağında o Pir bulağı ziyarət eləmişəm və qeyri-adi aurası, yayın türyənində soyuqluğu ilə adamın canına yağ kimi yayılır o bulaq. Dış göynədən o məlhəm bulaqlardan qidalanıb doyur Zəyəmimiz.

Şah dağı haqqında elin yaddaşındakı əhvalat belədir ki, günlərin bir günü “dünya mənimdir” deyən şahlardan birinin güzəri buralara düşür. Qüdrətdən səngərli, baş-başa verib sıralanan bu dağı görən, dağın bu tamaşasını seyr edən şahın matı-mutu quruyur. Şaha, sultana-xana baş əyməyən bu dağın əzəmət və vüqarını duyub deyir ki, bunun yanında mən kiməm? Mən nə karəyəm! Əsl şah elə bu dağı! O, qəflə-qatırını orada saxlayır, ordusunu yerləşdirib həmin ili orada yaylaqlayır...

Burada ibrət götürülməli bir məqam diqqət çəkir. Şahlar, o fateh və cahangirlər nə qədər yaltaq sürüsü ilə əhatə olunsada, nə qədər hökmləri neçə ölkə və məmləkətlərdə sözsüz yerinə yetirilsə də çoxu təvəzökar idi, içində bir Allah qorxusu vardı və camaatına zülm etməzdi. İndi əlimizə gələn çatan Azərbaycan – türk Şah, padşah, sultan və xanlarının fərmanları ilə tanış

olanda sovet dönəmində beynimizə yeridiləndən fərqli şeylərlə rastlaşırıq.Şah fərmanlarının hamısının məzmunu təxminən belədir.” Bütün hakimiyyət yalnız Böyük Allaha məxsusdur! Allahın fəqir bəndəsi İsmayıl (ya şah Təhmasib, ya şah Fətəli..) filan məsələ haqqında səriəti , xalqın istəyini, Allah əmirini əldə rəhbər tutub hökm etdi.” Bax budur hikməti Şah oğlu Şahların xalqın yaddaşında əbədi qalmalarının sirri.!

O “şahın adlandırdığı Şah dağının çəmənzarında dincələn” şahın Xatunu nazlanıb ərlə dedi ki,ey qibleyi- aləm ,öz adınla bu dağı şərəfləndirdin. Bəs mənim adıma nə qaldı?! Şahın xatunun adı Nabatıydı, özü də çox nazlı-qəmzəli bir gözəl idi.Şah bu halalının xətrinə dəyməyib dedi ki, bax bu qızıl lələli yurd (sonra böyük şenlik və oba oldu. Mülkülüdəki bizim Yasavullu nəslinin nənəsi Yaşsıxan bax bu həmin obadakı Qanlı Allahverdilərdədir) sənin adına Alnabat olsun! Şah dağının ətəyi ilə axan o ağ köpüklü çay da Nazdıxan çayı olsun! El -elat həmin o nişana görə kiçik Şah dağındakı gursulu dağ çayının birini də Şahnabat adlandırdı.

Zövqlü-eşqli,”yalan demə,haram yemə”söyləyib halal dolanan, insafılı yaşayan o kişilərə, gəlmiş-keçmişə hörmət qoyan babalara min alqış!

Dadı damaqda, yaddaşı yadda qalanlar

Milləti, onun qanını formalaşdırıb ortaya çıxardan ruhunu və qəlbini öz elləri ilə yoğurub, ədalətli nəsil yetişdirən o babaları indi haradan alım?! Dadı damaqda, yaddaşı yadda qalan babam Qəşəm Məşədi Rüstəm oğlunun ruhunun bir parçasını daşdığıma, xalq etnoqrafiyasını, millətin gəlmiş-keçmişini və torpağın tarixini onun söhbətlərindən suya həsrət qızılgül sayaq canıma çəkdiyinə görə özümü dünyanın xoşbəxti sanıram. Çox vaxt da ürəyimdən keçirirəm ki,axı mən gördüm?! Babam dünyasını dəyişəndə hələ 14 yaşımın içindəydim. Sonra da təsəlli tapıram ki, nə yaxşı goruna qurban olduğum, qəlbimə bu odu salıb, arxaik ruhlara qovuşdura bilib ruhumu- içimi! Sonra da halal qanlı alim atam Qayvalı Qəşəm (1929-1985). Məkrli qüvvələrin indiki bu qloballaşan dünyaday, milli- mənəvi dəyərlərin tapdaranaraq köhnəlik adı ilə tarixə qovuşdurmaq istəyi qarşısında, ana dilimizə və ailə modelimizə qəsdlər edidiyi bir dövrdə eşidib görüb bildiklərimi oxuculara catdıra bilirəmsə buna da şükür.!

Həyatın və dövrünün hər sınağından üzəg çıxıb ailə ocağını qoruyub saxlayan xanım –xatun analarımız qızlara həmişə öyüd verərmişlər ki,”ərə də bir dəfə, gora da bir dəfə.” Gözü ilə od götürüb kirpiyi ilə kül süpürüb övlad böyüdən analar bu müqəddəs alqışlarını əsirgəmirtilər ki, görüm sizin

“Baxtınız –yığvalınız yeyin olsun”! “ Ağ günlü-al yaylaqlı olun!” duaları ilə bərabər böyük enerjilərini ötürən o ipək nənələr nəsillərin daha da qohumlaşmasında də llərinin hərərətini,gözlərinin nurunu hopdurduqları corab,başlıq, heybə, xalı- xalça, at yəhərinin yastığının üstünə məxsusi toxunmuş kiçik xalça yurdun ağsaqqalı üçün canamaz...

Elimizdə qədimlərdə bir adət vardı ki, birisini kirvə tutmaq istəyəndə qarşdakına alabəzək(ağlı-qaralı və ya qızıl sarısı ilı qonur) irəşmə toxuyub hörərdilər. Əziz bayram günlərinin birində bir şişlik heyvanla bərabər o alabəzək at irəşməsi gələcək kirvənin ocağına aparılar,daha mətləb hasil olardı. Qarşdakıda gələcək kirvənin könlünü amaq üçün söyləyərdi ki, “o cıra haqqı mənim də sizinlə qan qohumu olmaq çoxdan qəlbimdən keçirdi. Nə yaxşı oldu bir- birimizlə tapışib yaxınlaşaraq qohum olmağımız”. Millət bax beləcə bir- birinə suvaşib qohumlaşar, doğmalaşardı.

Şeytan karxanası, bir də şeytan toyxanası

Nuh Əleyhsalam (Nuh Nəcibullah) dəni üyütmək üçün dəyirman düzəltmişdi. Dən tabaqdan daşın arasına tökülsün deyə hər dəfə ipi çəkib tabağın qapağını aralayardı. Onda da dən gah az tökülür, gah da çox gəlib daşın üstü ilə bir olub yerə tökülürdü. Nuh qalmışdı çar- naçar Bilmirdi neyləsin.

Şeytan kənardan buna baxırdı.Yaxınlaşib təknədən qaydasında və fasiləsiz dən tökülməsinə kömək göstərəcək dəyirman çax-çaxını düzəltməyin təhər-tövrünü başa salıb öyrətdi. Çax-çax şeytan əməli olduğuna görə elə o vaxtdan ona- yəni dəyirmanə şeytan karxanası deyilməyə başladı

Dədə Qorqud babamız qopuz hazırlamışdı, ancaq pərdələri yox idi.Seytan onun da gözünə görünüb qopuza—saza pərdə salmağın səmimi başa saldı. . Bax ona görə də saza bəzən şeytan toyxanası da deyirlər . Saza həm də həmdəm deyirlər.

Sazda 72 əsas hava var. Sözarası o da yada düşür ki, babaların sınamasına görə dünyadakı millətlərin kökü 72 –dir. Bəzəmələrə görə bir para peşə sahiblərini bəzən “73-cü millət “ adlandırılar.

“Maşın ayağı “və sūdə çəkən

At belində doğulub həyatını da onunla sürdürən türk babaları dünyanın müxtəlif xalqlarının qaynaqlarında həm də “atlı adam” anlamını verən epitetlərlə adlandırırdılar. Əlüstü o da yada düşür ki, el şairi Həsən Mülkölüyə öz elində “Atlı baba “ ləqəbini vermişdilər...Uzun əsrlərdən bəri at əcdad-

larımızın az qala, varlığına çevrilibdi.

“At igitin qardaşıdı”,- deyən ulularımız, həm də öz döyüş yoldaşını, həyatının dirəyini namusu- şərəfi səviyyəsinə yüksəldibdir. Adam təsəvvür etmək istəmir ki, yaranışından bəri bütün varlığı-qanı ilə vəfalı yoldaşı olan ata bağlı millətimizin nümayəndələrindən qeyri kimsəni at belə duyub ona bağlana bilər. Bu bağlılıq o qədər idi ki, at sahibinə yalnız danışq dili ilə cavab verə bilmirdi- nitqi yox idi. Adamımız da atını elə duyub başa düşürdü ki,! Dünyanın hər üzünü görənlər alim babalar həm də sınaqı görmüşdülər ki, bu qədər “canlı-cinli “ ki, var -onlardan yalnız ikisi: at və insan suda çəkər .Onlar hələ əyani bir misal da çəkirdilər ki, görürsünüzmü dünyanın ən ağıllı milləti öz kimliyini əsas südlə götürür...

Burada yeri gəlib deməmək olmaz ,sovet hökuməti Orta Türkünstanda heç cürə basmaçı hərəkətinin öhdəsindən gələ bilmədi. Axır- axırda anladı ki, yad və zalım bu hakimiyyəti qəbil etməyən millətlə yanaşı onların yetişdirdiyi və xalqın milli kimlik səviyyəsinə qaldırdığı məşhur Axaltəke atları da ruh işi kimi mühüm rol oynayırdı. Nə qədər sovet hökuməti o atların kökünü məkrli şəkildə kəsməyə çalışsa da, təkələr səhraya çəkilərək o ata-baba yadigarlarının genefondunu qoruyub saxladılar.” Ata minəndə düşmənlər ol, düşəndə yalvar”,”Atın canı qulağındadır”(bir anlamda da qulağına su dolmamalıdı),”At atın iyisini uzaqdan alar”,”Atı birində (1 yaşında) saxla, ikində gözlə, üçündə min,dördündə at, beşində sat”,-deyən kişilər yeri gələndə onun ayağına gəlib atlanar,ya da qasidlər at ayağına gəlib namələri götürüb ata suvar alıb onu qovalayaraq yol üstü çaparxanaya, at ayağına yetişib təzə ata minib yollarına davam eləyərmişlər..Avtomobil nəqliyyat vasitəsi kimi populyarlaşandan sonra elatımız onu gözləyib minilən yerə (dayanacaq, rusca “ostonovka”) “maşın ayağı” deməyə başladı.Dəmiryolu vağzalını isə ruscadan doğan ”poyez ayağı” adlandırdı.

...Tovuz şəhərinin Şəhriyar küçəsindəki “Oysüzlü pavarotu” deyilən yerdə yüzillik qara tut ağaclarının dibində iki iri qapqara çaydaşı vardı. O daşın birini 2-3 adam köməkləşib güclə qaldıra bilərdi. Hələ bir 50-55 il bundan irəli görürdüm ki, yayda uzun qarağat saplı mis güləbətinli qəlyanını tütülədən başı yaylıqla çəkili, ayağı çustlu qocalar, ya papaqlı, uzun günlüklü şapkalı zərdə kişilər o daşın üstündə oturub öz dilləri ilə desək,”soyustrans”(sərnəşin daşımaq üçün sovet dövlətinin ittifaq miqyaslı nəqliyyat nazirliyinin –soyus trans avto uyğunlaşdırılmış maşınları və ya avtobusları belə adlandıırırdılar) gözləyirdilər. O istidə daşın üstündə oturub sinələrini açıb sərinləməyə çalışır,puçur- -puçur tər tökə-tökə ciblərindən ağ parçadan tikilmiş uzun dəsmalla tər-təmiz qırılmış başlarının,boyun -- boğazlarının

tərini silərdilər.

Qapqara qranitə bənzəyən o daşları elə bil yağlamışdın, üstü nisbətən hamar (bəlkə də adam oturub -durmaqdan elə cilalanmışdı), gövdəsi işlənmiş tənəkə qab kimi qabarcıq və batıq idi. Həm də bir hissəsi torpağın içində idi, elə bil daşı basdırmışdılar. Hərdən ordan keçəndə ürəyimdə dolandırırırdım ki, görən bu daşlar hardan düşüb bura (elə bil meteorit parçası idi və nəyəsə istifadə etmək üçün kənardan gətirilməsi də ağılasığan deyildi. Bəlkə də burada olalı 500-1000 ildir, gör onların üstündə nə qədər adam əyləşib-onların canının hərarəti, əllərinin isə izi qalıb o daşlarda və oturub qalxamaları ilə onları elə işıladadıblar. Bu günümüzdə isə onlardan biri qalmışdı

Tovuz şəhərinin su-kanalizasiya sistemi 5-6 il bundan irəli yenidən qurulanda o daşları Öysüzlü kənd rəhbərlərinə, o dayanacaqda uşaqlarına çörək pulu qazanan bir para ərkim çatan adamlara amanatlayıb tapşırdım. Onlar da gözdə -qulaqda oldular və qazıntı aparıb torpaq işi görülərkən qoymadılar itə- bata düşsün. Ancaq... 2007-ci ilin əvvəllərində o daşı görəmmədim. Soruşanda maşın ayağındakı taksi sürücüləri dedi ki, bir on beş gün bundan irəli "CİP"-lə bir bozburutlu adam qabaqda, dalınca da bir "06" gəlib 3-4 fəhlə ilə o daşı götürüb maşına yükləyib apardı. Maraqlandıq ki, kimsən, bunu niyə aparırsan? Qayıtdı ki, daş kimin malıdır? Dirənəndə dedi ki, mən Qovlar tərəfdənəm, baxıçı- görücüyəm. Bu daşı veyğam da görmüşəm, lazımdı -aparırım.

Özlüyündə qeyri-adi olan və nəsilədən nəslə ötürülən o yadigarı qoruyamadıq. Heyif.! Çox heyif.!

Bildiyini babasına verməyib sovet hökumətinə sınımayan

Bizim yerin insanları öz halal torpaqlarında həmişə azad yaşayıblar. Tovuzun qiymətli sərvətləri işğalçıların diqqətini həmişə cəlb etmişdir. Bu torpaqdan əmələ gələn isə yadellinin murazını gözündə qoymuşdur. Bölgəmizin müqavimət tarixi uzaq keçmişə gedib çıxır.

Babalardan qalan yurdunda əmin -arxayın yaşayanlardan biri də Öysüzlü Çodar idi. Mətləbdən uzaq düşmədən söyləyim ki, indi Öysüzlüdə Ağdağın ətəyində "Çodarlı" deyilən ayrıca bir oba var. XIX əsrin axırlarında isə həmin obanın ətrafında Şahverdilər, Kalvayı Namazlar nəslinə mənsub tirələr də vardı. Onlar sonralar köçüb bu günkü Tovuz şəhəri ərazisində məskunlaşdılar. Öysüzlünün bərəkətli və mayalı torpağında Çodarın, qardaşlarının varı artıb dünyayla bir olmuşdu. O var-dövlətin hesabına Çodar havalı və eşqli yaşayırdı. Deyilməyə görə bir az da üstünə qoymağı varmış

.Söyləmiş ki, günlərin bir günü Çaxmaqlıda yaylımdaydım. Baxdım ki, uzadıqdan- Dondar tərəfdən bir işıq gəlir.Ürəyimdən keçirdim ki,görüm güllə oraya gedib çıxırmı? İncəvara tufəng yanımdaydı.Beşaçıları hərleyib işıq gələn səmtə bir güllə boşaltdım- işıq da söndü.Üzünü sabah xeyirliklə açılıns,sabah bazara getmişdim, gördüm adamlar kəfənlük üçün ağ axtarırlar. Soruşanda qayıtdılar ki, Dondardanıq.Bu gecə çıraq kimi işıqsacan ay parçası bir qıza naqafıl bir güllə dəyib- gəlin də cıra kimi sönüb..

1920-ci ildə “rus gələndə” torpaqları uğrunda mübarizəyə qalxanlar sırasında Öysüzlü igidləri də vardı.Dəmiryolunun Tovuzdan çıxacağından başlamış Ağburuna kimi bir mənzil çökəyə enirdi.Hər iki tərəfdə qatar çox yüklü olanda paravoz çəkəmmir, əlavə kömək gəlirdi.Eşelonlar yavaşdıqda həmin yerdə yol baxıcısı Məşədi Həşimin (yerlilər çox vaxt “Hesim “deyirdilər) budkası yerləşirdi.

Sovet hakimiyyətini qəbul etmək istəməyən qüvvələrin üstünə bolşeviklər zirehli qatar göndərmişdilər. O qatar da dediyimiz mənzildə dayanıb əmr gözləyirdi.Öysüzlünün dəliqanlılarından Məmli, Çodar, Totan oğlu Qafar,Nurməmməd, Kərəm və başqaları dəstə bağlayıb gecənin birində qatara hücum çəkmişdilər. Ruslar xeyli tələfat vermişdi. Bolşeviklər topu və pulemyotu işə salıb onların hücumunu dəf etmiş, sonra da çapıb aradan çıxan atlıları təqib etməyə başlamışdılar. Ağdağın hər bənd- bərəsinə bələd olan basqınçılar itə- bata düşüb daha tapılası olmamışdılar. Çuğulsa nə ölüb, nə də öləsidi.Çodarın obasını nişan vermişdilər. Erməni daşnaqlarının bələdçiliyi ilə gəlib Çodarın qardaşı Məhəmmədi və bacısı Mələyi qılıncla doğramışdılar.Sonrada Öysüzlü kəndinə aşacaqdakı Narlı dərədə səngər qurmuşdular ki, arxadan əlavə kömək gələndən sonra kəndə hücum çəkib hakimiyyətə müqavimət göstərən öysüzlüləri qırsınlar. Hacı Ağamməd Ağanın tədbirli hərəkəti (qana boyanmış ağ bayraq qaldırması,qoşuna ərzaq, atlarına ot -alaf göndərməsi) və müdrikliyi sayəsində kənd bələdan qurtulur...

Ara səngiyəndən sonra Çodar üzəvarı başını sallayıb öz işi ilə məşğul olur. Həndin ortasında binə olan nə Çodar, nə də qardaşı Bəşir kolxoza yazılırlar.Axır—axırda onları yağlılığa (kulaqlığa) salmaq məqamında Öysüzlünün irəli adamları onlara kömək edir, adlarını kollektiv təsərrüfata yazdırırlar.Ancaq çodarlılar bir neçə nəşildüz. 70 il kolxoz- sovxoz nə olduğunu bilmədiklər, sürü ilə qoyun, naxırla inək, ilxıyla at saxlayıb həndə- “sevoborata” faktiki yiyəlik elədilər.Çodar kişinin elə havalı atları vardı ki!

Rəhmətlik özü bir az da bəzəyərək danışmış ki, qardaşım Bəşir Fin müharibəsinə gedərkən Tovuz “voyenkomatından” görüşüb- öpüşüb yola saldım. Evə qayıdanda fikirləşdim ki, gör neçə gün yol gedəcəklər- bəs

azuqə? Tez bir əmlək kəsib pörtədə dib cılğıya doldurdum, bir heybə çörəyin yanına qoyub boz atı səyritdim Dəlməyə sarı. Uzaqdan gördüm ki, Ağburunda paravoz nəfəsini dərir. Qatar tərənhatərənəndə atı yanlayıb heybəni verdim ona. Oğlu Məhəmməd 1941-1945-ci illərin Böyük Vətən müharibəsinə gedərkən də bu dəstiri onu ağırlayıb yola salmışdı.

Çodar kişi torpağını işğal edənlərlə ölənəcən barışmadı. “Dovşanı arabaynan tutan ay köpək oğlunun rusu!” deyib sovet hökumətini hey yamanlayır,” süfrəsi qəzet olan”ların çörəklərinin dizi üstündə olduğunu çəkinmədən söyləyirdi. Qardaşı və bacısının qətli ilə heç vaxt barışmayan (nəvələrindən birinin adını Paşa qoydu, birini də mələk adlandırdı) Çodar qəzəbini Tovuz dəmiryolu vağzalının köhnə binasının iri künc daşından (küçə daşı) çıxmışdı. Zil qaranlıq gecələrin birində xozeyin Abbasın evinin yanında mətərislənib vağzal binasına iki güllə atmış, güllənin səsindən daşa dəydiyini bilib sakitcə çəkilib getmişdi. Bir dəfə də beşaçılandakı axırıncı gülləni ərinməz-yorulmaz gedib Yuxarı Öysüzlüdəki poçt binasına sıxmışdı. Çodar kişi ürək qızdırdıqlarına bu əhvalatları xəlvətcə danışmışdı ki, əli tutub ölənə qədər bu hökumətdən hayfını bax beləcə çıxacaq.!

Eşqli –zövqlü kişi və qadın məkri

Dövrənini sürüb gedən kişilərin hamısına Allah rəhmət eləsin! Onlar danışdırdılar ki, birisinin yolu bu diyara düşmüşdü. Cənnətin özü olan sirlə gözəlliklər qarşısında mat qalmışdı. Hələ bu azmış kimi cavanları bir yana, yaşı keçmiş sinli kişilərin də canı yaman sulu idi. Belə eşqli-zövqlü kişilərdən biri də ömür –gün yoldaşı dünyasını dəyişəndən sonra həmin bu kəsin diyarından gözəl bir gəlini gətirib yastıq yoldaçı eləmişdi. Kişinin elə bil ikinci cavanlığı başlamışdı... Qöraq yerdən gələn də qohumsunub bunların doqqazına burulmuşdu.

Hələ kənardan göyləri hesab olunan kişinin fişqırığı, qımqıması aydınca eşidilirdi. Onların elində bu yaşdakılar əsaya dirənə- dirənə yeriyir., bu işə ayağının birini irəli birini geri qoyub iti kərki ilə kərən yonur. Özü də cıpırsız, ipsiz- filansız, ayağını qoyduğu yerdə pəncəsinin böyründən ülgüc kimi kərki pəlild gırınından ard- arda elə qamqalaq qoparır ki, elə bil, bıçaqla yağ kəsirsən. Qısqıvraq kişi də fişqırıq çalmağında, gəlin, həyəət-bacada hərlən-məyində, hərdən də kişiyyə yaxınlaşıb onun tərini silməyində atlama dolu parçı gətirməyində. Arvad qohumunu görən kişi əl saxladı, əhval-pürsanlıqdan sonra yaxşı süfrə açdırdı. Sonra da qonağının könlü xoş olsun deyə adam göndərüb iki nəfəri çağırırdı. Qonum- qonşu da cəm oldu.

Buyurdu ki, onlar qaraçı oyunu çıxartsınlar.Gələnlərdən biri tösmərək, nisbətən pota birisi idi,digəri isə üz- gözünü ocağın hisi ilə qaralıb özünü qaraçı donuna saldı, əlinə gödərək bir ağac alıb başladı oxumağa:

*Ay yeri, heyvan yeri,
Dağları dolan yeri,
“Mışkı” çəkər qəlyanı
Qəlyanın odu hamı?*

O tösmərək doğrudan da ayı kimi yırğalana –yırğalana hərəkət edərək guya qəlyan tüstülədirmiş kimi bir göstərmə çıxarırdı ki, adamlar gülməkdən qəşş edirdilər..

Müəllifin zəruri qeydi. Elatımızda əvvəllər ayıya “qojaoglan” bəzən də “balaban” deyilib,ruslar və Rusiyadan gələn qaraçılar buraya ayaq açandan sonra ayıya həm də”mişqa”,” mışqı” deməyə başladılar və “mişqı” ləqəbli kəndlərimizdə adamlar da olub və onlar daha çox ay obrazını xalq şənliklərində canlandıqlarına görə belə deyiblər.

Adamların, bu insanların qiyamat şadlığını,yaşı keçmiş birisinin belə gümrəhliyini görənlərən kənardan gələn cavanın bunların bu güzəranına paxıllığı tutdu. Allah şeytana lənət eləsin! O. simsarı gəlinlə himləşib onu başdan çıxartdı ki, qoca kişinin nəyinə gəlib?! Özü onu ağ günə çıxardacaq.Ərinə qoy o, çörəyin yanığını versin – dalı ilə işi olmasın...

Bəli nağıl dili yüyrək olar.Dalkı il o cavan yenə buralara baş çəkəsi oldu və yenə qohumu gilə gəldi Qapıda beli bükülmüş anırkı nəfəsini bəri gətirəmməyən günü keçmiş bir qoca günəğərşılanırdı. Baxdı ki, bu öz yeznələridi-nə fişqırıq, nə kərki-yonqu?! Hanı o eşq -həvəs! Gözlər batmış quyunun dibindəki su kimi güclə işıldayır. Qapı –bacada yel vurub yengələnlər (yengələnlər- milli geyimlərimizdə qolun ucunda aypara və buta şəklində kəsilərək tikilmiş dəsmalsayaq parça.Bu söz təhrif olunaraq”yel vurub yengələr oynayır” kimi deyilir .Əslində isə yengələnlər) oynayır..

Onun üçün aqillər deyirdilər ki,qadın var kişini zəlil eylər,qadın var kişini vəzir eylər! Cavanın yalanına uyan həmin dediyimiz gəlin qadın məkrini işə salıb öz yağlı aşını bax beləcə zəhərə döndərdi. İraq üzünüzdən, iraq eşidənlərdən!

Ağsoğlağın hikməti

Oğuz kökənli, Dədə Qorqud nişanlı bizim Tovuz elləri yaranışından aranlı- yaylaqlı olub. Həmişə yazın və yaşılın dalınca qoşan elatımız cida yolu ilə arandan dağa, dağdan da arana köc edib .Aranda işə- gücə başı qarışıb, bir gərən orda qalandan sonra yaylağa qalxanlara əlüstü ayrıca yemək hazırlanardı.. Hələ lap uşaqlığımdan doğmalarımdan tutmuş, başqalarının da yaylaq əhvalatlarından elə hey eşidərdim ki, arandan gələne tezcənə ağsoğlaq verirlərmiş. Öz-özlüyümdə fikirləşərdim ki, məgər başqa yemək yoxdu, niyə elə hamıya ucdantutma ağsoğlaq yedirirlər?!

Sonralar etnoqrafiyamızla, köç mədəniyyəti ilə dərindən maraqlananda bunun sirrini tapdım. Əvvəlcə ağsoğlaq nə olduğuna işıq tutmağımıza ehtiyac duyulduğu acıqca ortadadı. Çunki “ağsoğlaq” kimi sözüümüz ”Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin 2 nəşrinin heç birinə salınmayıb, yəqin ki, dialekt sözü kimi yozulur. Ancaq maldarlıqla, xüsusən yarımköçəri maldarlıqla məşğul olanlar (bu işə millətimizin genefondunun əsasını təşkil edir) və onların yeddi arxa dönənini yeri gələndə ağsoğlağı nuşicanlıqla yeyib, üstündən də bir parç bulaq suyu içiblər.

Nəysə. Ağsoğlaq lap əvvəllər cımxırca kərə yağından hazırlanarmış. Sonralar yaylağın qurudulmuş alabalığı (forel), yeri gələndə qovurma da əlavə edilərmiş... Qayıdaq söhbətimizin o yerinə ki, ”tərəkəmənin ayranının qalxan vaxtı”(varı aşib saçanda) arandan gələn olanda daha yağa qazırqalanmayıb dümsarı nəhrə yağından çoxlu götürüb dağ edər, tünd sarımsaqlı qatığın üstünə töküüb qonağa yedirərdilər. Bax ağsoğlaq budur! Bu ağsoğlaqda nə hikmət vardsa yayın o türyənində aranda bir müddət qalan adam bu sərin və mötədil yaylağa qalxanda o neyməti yeyəndən sonra daha qızdırmaya tutulub azarlamazdı. Yaylağa yeni gələn qızdırmayın deyə düz üç gün ona ağsoğlaq yadizdirərmişlər. Arançı da azarlamaq nədi, yaylağın o cah-calalına baxıb gözü-könlü daha da xoş olar, dağın nemətlərindən dadıb arandakı nəfəs kəsən cəhənnəm istisini, o boğanağı canından çıxarardı. Bax budu ağsoğlağın hikməti!

Sonralar ağsoğlağa yumurta əlavə etmək də dəbə mindi.

Ağvalideyn dərdi

Saz-söz diyarı olan Tovuzumuzda sair və aşiq məclisləri ilə yanaşı el ağsaqqallarının toplaşdıqları irfahani-dini yığıncaqlar da olardı. Belə ruhani məclislərin biri də Tovuz şəhərində Seyid Vəlinin ocağında keçirilərdi.

Günlərin bir günü həmin irfani məclisinin hörmətli qonağı, böyük ruhani alim, Azafli Kərbəlayı Həmid Axunda iştirakçılardan biri belə hadisəni danışır ki, onların qonşuluğunda bir Həlmə arvad var. Özü də mənə simsarlığı çatır. Qonşusu günlərin birində eşidir ki, arvad özünü yeyib tökür ki, bu uşaq kimə çəkdi-bu nə iş idi, başımıza gəldi?! Maraqlananda arvad dedi ki, öləziyəm ocağımı yandıracaq yerdən təzə qalxma nəvəm var. Özünün də bozaran vaxtıdır. O gün nəyinsə üstündə dədəsi ilə sözü çəpləşib. Belindən gəldiyi atasına qıcandı ki, sənə bir toy tutaram ki, adın yadından çıxar, qaxıl otur yerində. Qalmışam əli qoynumda- bu nə bələdi düşmüşük?...

İndi axud baba, bu necə ola bilər, səbəbi nədir ki, oğul öz atasının üzünə ağ olur? Kərbəlayı Həmid Axund:- Baba, belə övlada ağvalideyn deyirlər. Yəni ata -anasının üzünə ağ olan. Burada iki hal ola bilər: birincisi, o uşaq o kişidən əmələ gəlməyib, ikincisi o ailənin kəbini yoxdu-uşaq bic doğulub. Burada üçüncü hal istisnadır.

Doğrudan da öyrənib gördülər ki, gözü ilə od götürüb kirpiyi ilə kül süpürən Həlimə arvadın yeni cücərən oğlunun öz halalı ilə kəbini yoxmuş!

Arvadı özü, pendiri də duzu?

Arada dövrən elə gəldi ki, dəyərlər, yanaşmalar dəyişdi, "dünya kəlləmə-yallaq aşdı", həyat normalarımıza, tabu qanunlarımıza belə əl atıb onları özləri istədikləri kimi yozmağa girişdilər. Onlara nə qədər nail olublar-gündəlik həyatımızda bunun şahidiyik. Atalar sözü və zərhməsəllərimizi də təftiş eləməyə çalışır, səslənməsi qulağa asan gələn və ya burnundan uzağı görməyənlərin ürəyindən xəbər verən şəkllə salırlar.

"Arvadı əri saxlar, pendiri dəri" ata sözüümüzü bu qloballaşan zamanədə təfsir edib arada bir belə də işlədib dövriyyəyə buraxırlar ki, atalar həm də guya söyləyibdi: "Arvadı özü saxlar, pendiri dəri." Bəri başdan qurama olduğu aydınca görünür. Necə yəni "arvadı"?! Bəlkə demək istəyir "arvad öz-özünü saxlar" Yuxarıda deyilən söz oyununda isə bu, anlaşılmır. Bu" məsəl" in necə yaranması barədə hələ bir əhvalat da düzəldiblər:

-Ana gözünün ağı- qarası madar oğlunu yeni evləndirmişdi. Oğlu da şah tənbeli idi. Deməsəm olmaz. Bu şah tənbeli nəmənədi- gərək üstündən keçməyib danışa. Bir məmləkətin padşahı deyilənə görə torpağının ən tənbelini seçib ona xələt vermək istəyir. Ölkənin bütün tənbelləri cəm olur. Axır-axırda da zivdələnilib bir dəsi qalır. Buyruq belə olur ki, onları bir dama doldurub qapını amanabənd bağlayıb çöldən od vursunlar. Deyilən kimi eyləyirlər. Və dam alışıb tüstü, alov içəriyə dolduqca əli tutan qarıya toxac

vuraraq açıb canını qurtarır. Baxırlar ki, tüstülənib yanan damın torpaq döşəməsinin üstündə cəmisini iki tənbel qaldı. Onlardan biri qarşıyan alovun, nəfəsini boğan tüstünün təsirindən qışqırır ki, ay aman, qoymayın öldüm! (Tənbelliyi imkan vermir ki, durub özü çıxsın eşiyə). Yanında uzanan o biri tənbel zarıyaraq, ayə mənim də yerimə deyənən "öldüm." Daha işin harasıdı? Aydın olur ki, əsl tənbel həmin o zarıyandır. Ona deyirlər şah tənbel-qalanları da işə qoşub eyləyirlər adam.

Nəysə, bu arvad öz qarnından çıxanı nə qədər danlayıb üzünü dan əppəyinə döndərib nə qədər dinaz altında qoysa da ki, "a yurdun oğlu ! Yeyənimizin biri də artıb, bu gün- sabah gətirdiyin əliuşaqlı olacaq, dur bir hərəkətlən- gör bir neynəyib, onların da ruzusunu qazana bilərsənmi?! " Bu şah tənbeli də elə hey qayıdıb deyirmiş ki, atalar düz deməyib. İndi "arvadı özü saxlar, pendiri də duzu!"

Bax beləcə, tənbel, həmə-dəmə yaramayan birisinin öz canını qutarması üçün ortaya atdığı bir söz düzgüsü beləcə ayaq tutub yeriməyə çalışır.

Əslində belə deyil və bu şəkildə yanaşma məntiqlə, əzəli qanunlarla, şəri və dünyəvi qaydalarla da uyğunlaşmır. Elə onun üçün də nə qədər "fələklər qarnını yerə qoysa da" birmənalı olaraq "Arvadı əri saxlar, pendiri də duzu."

Gallah, galla və galladar

Ruhuma sığal cəkib içimi rahatlayan qayım--qədim bir bayatının sehrinə düşmüşəm:

*Ağ dəvə gallah gedər,
Gah dayanar, gah gedər,
Qorxma, ay dərdin alım,
Üstündə Allah gedər.*

Əsrlərin dərinliklərindən gələn bu ulu sözüümü qonşumuz Vəcə İsmeyilin arvadı Bəsdə nənə söylərmiş. Pəjmürdə və fikirli halımda bunu nənənin nəvəsi Solmaz xanım "ay qadan alım"ı "Bəhrüzər müəllim"lə əvəzləyib mənə toxtaqlıq vermişdi. Bayatıdakı "gallah" sözü ilə maraqlanıb soraqlaşırıdım. Hamı çiyinini cəkir, heç gördüm deyən olmurdu.

Günlərin birində rəhmətlik dəyərli ağsaqqal Doktor Museyib "Qarqınsız" kitabımı oxuyub elat həyatı ilə bağlı gələcəkdə daha nələrə fikir yetirim deyə hələ 2009-cu ildə elədiyi qeydlər əlimə keçdi. Etnoqrafik yaddaş üçün maraqlı olduğuna görə onu burada olduğu kimi verirəm:

inək sürüsünə naxır və sığırçı- otarana sığırçı, buzovçu, danaçı;

camış bölümünə galla-otarana galladar;
at bölümünə ilxı-otarana ilxıçı;
qoyunda sürü- otarana çoban, baş çoban, sərker, qoyunçuluğu yaxşı bilənə çarvadar deyirlər.

Bu qeydlərdəki “galla” diqqətimi çəkdi və tapdım ki, həmin o bayatıdakı “gallah” sözü ilə eynidir. Axı dilimizin ahəng qanunlarına görə son hərfin düşməsi adi haldır: Abdullah, Fətullah... kimi. Deməli qədimlərdə çöl-biyabanda sürü-bölük halında otlayıb bəslənən bir neçə dəvəyə galla və ya gallah deyirlərmiş və görünür, nadir olan ağ dəvə də həmin gallaha yön alar və ya o gallahda gəzib dolanıb gedərmiş.

Bu yöndə daha geniş araşdırma aparanda gördüm ki, ötənlərdə dəvə çox olan bölgələrdə, elə tarixi Qaradonluda (indiki İmişli) başlı-başına qalan və ya özbaşına gedən dəvəyə də “gallah” deyilirmiş. Deməli, bu anlam da bayatının ruhuna uyğun gəlir. Ehtimalın hər ikisi düzgündür və yanaşma eynidir.

Özündə çox böyük ruhi enerjini qoruyub saxlayan bu qədim bayatını yazıya aldıq ki, itə-bata düşməsin.

Qeyrət zirvəsi

Əvvəllər inanırdılar ki, başqa vəhşi heyvanlardan fərqli olaraq canavarı əhliləşdirmək olmur və canavarı da hələm –hələm tələyə salıb tutmaq olmur. Görənlər söyləyirdi ki, tələyə düşərək ayağının biri tələdə qalan canavar son çarəyə əl atır. Əsarətdən (ötənlərdə babalarımızın da belə deyimi olub ki, zindandan qaçaqçılıq yaxşıdır, qaçaqçılıqdan da ölüm) qurtarmaq üçün öz dişi ilə öz qıçını dişləyərək elə dişi ilə ayağını qoparıb pəncəsini tələdə qoyub çıxıb gedir. Əsarətlə barışmayan canavarın bu cəsarəti ,qeyrəti, ürəyi və dözümlü insan oğlunu heyrətə salır. Heç də təsadüfi deyildir ki, boz qurd-canavar bir sıra xalqlarda totem kimi qəbul olunaraq qutsal sayılır.

...Bölgəmizin tarixində özünəməxsus şərəfli yeri olan Allahyar bəyin yaranışı ilə bağlı bir rəvayəti sözümləməyə söykək olaraq, yeri gəlib, bir də söyləmək istəyirəm:

-Məmmədrza bəy bir gün ova çıxmışdı. Birdən gördü ki, elə bil sübhün duman –çənindən sıyrılıb çıxan kimi, bir canavar düz üstünə gəlir. Tüfəngi çiyindən aşırıb tuşlaya-tuşlaya fikir verdi ki, gözünü düz atın üstündəkinə zilləyən canavar taytıyor-ayağının biri o birindən gödəkdi, elə axsaya -- axsaya da gəlməyindədi. Tüfəngin lüləsindəki hər iki gülləni çərtdi- açılmadı, tüfəngi “qırıb” yeni patron saldı, yenə açılmasa... Canavar atın

üstündə domuşub qalan bəyin yenə düz gözlərinin içinə baxa –baxa gəlib onun atının qarnının altından keçib gedərək dumanda gözdən itdi.

Bircə anın icində baş verənlərdən sarsılan Məmmədrza bəy Haçaqayaya sarı əlini qaldırıb üzünü Tanrıya tutub dua elədi ki, ya rəbbim! Böyüklüyün xatirinə, yaratdığın eşqinə, Səndən diləyim budur ki, mənə bax bu nişanda, bu canavar qeyrətli, onun kimi qorxmaz, mərd-qoçaq bir oğul qismət eio! Tanrı sidq- ürəkdən gələn duaları eşidəndi. Aləmlərin yiyəsi ata olmaq həsrəti ilə qovrulmuş bir bəndənin yalvarışlarını, dua -sənasını eşitdi. Ona həmin "canavar nişanda"- bir ayağı o biri ayağından anadangəlmə gödək olan bir oğul bəxş elədi. Allahın verdiyi qismətə elə qoy Allah da yar olsun,- deyibən adını Allahyar qoydular. Allahyar bəyə böyük Yaradan həmişə yar oldu, elinə -elatına, millətinə daim xeyir verdi. Elə ucaldı ki, öz nəslini bir yana, elini- obasını da böyük şərəf-şan sahibi elədi.

Qabaq qoç və çərvənd

Elat həyatı, köç mədəniyyəti ilə maraqlandıqca özün üçün yeni- yeni qatlar açırısan. Tovuzumuzun azman şairləri Hüseyn Bozalqanlı ilə Xəyyat Mirzənin qabaqlaşmasında bir yer var:

*Pozulubdur mən Mirzənin əsası,
Seyraqubla qurtarmayıb davası
Deyirlər ki, "qabaq qoçun qisası,
Heç buynuzlu qoçda qalmaz", əzizim.*

"Qabaq qoç" bizim Tovuzda bozax cinsindən olan buynuzsuz erkəyə deyirlər. Qabaq qoç burum-burum burma buynuzları olan bozax qoçların yanında çox lalaməlik (qorxaq, aciz) olur. Buynuzlu qoç da yeri oldu-olmadı qabaq qoça buynuz ilişdirib onu daha da "didəgöz" eləyib pisikdirir. Sahibi də gözdən salınmış heyvan ətini daha da tökməsin deyə ilk fürsətdə onu boğazlayıb kəsir.

Vaxt gələr ki, qabaq qoçu burunlayan buynuzlu özündən güclüsünə rast olar. Kirkirə quyruq haytali-havalı bir buynuzlu qoçla qarşılaşıb döyüşə girər. Buynuzlu erkəklərin döyüşü ayrı bir tamaşadır. Hər ikisi sürüdə ayrılıb bir yamacda kəllə-kəlləyə gələrlər. Əvvəlcə dalı-dalı geri çəkilər, sonra da var gücləri ilə bir-birinin üstünə şığıyarlar. Kəllə-kəlləyə gələn qoçların toqquşmasının səsi elə bərkədən gəlir ki, o şaqqıltı ətrafda böyük əks-səda verir və elə bil nəhəng palıd ağacı şaqqalanıb yıxıldı. Zərbənin gücündən qoçların

buynuzundan qığılcım saçılar.

Daha nə olasıdı, qabaq qoçun hayıfı belə alınar, o biri güclü qoç bu buynuzlu qoçu üstələyir və o da daha arxasına baxmayıb qaçıb uzaqlaşar, ya da buynuzu qırılıb kəlləsi paralanar və qovurtmalılıq olardı.

... Elə də olardı ki, gürnəşə toplaşmış qoçların içindən bir “harayçı” qoç gəlib ortada dayanıb bayaqdan bir-birini qıran qoçları ayırdı.

...Qışlaqda və imkan olanda yaylaqda mal- heyvan xalxalda saxlanardı. Xalxalın qapısını bağlamaq üçün qıfıl əvəzinə (çox vaxt da qapı yerinə qoyub onu bağlamağa xidmət edən) işlədilən ağaca çərvənd deyilir. Xalxalın çərvəndi deyəndə məhz bu başa düşülür. Çərvənd elə xalxalın qapısı anlamına da gəlir.

Babam 1941-1945-ci illər müharibəsində olanda Xanxanım nənəm Murğuzdan yaylaqdan qayidanbaş gəlib Keçəldağda “Yellənquş” deyilən yerdə təkbaşına alısında qalmışdı. Mal- heyvan Hacılar kəndinin əkininə ziyanlıq verməsin deyə meşədən ağac gətirtdirib xalxal düzəltmişdi. Bunu qoyum ona gedim. İndiki Azərbaycan ərazisində kartof ilk dəfə məhz Şınığın Hacılar kəndində 1912-ci ildə əkilib becərməyə başlanmışdı. Anam (nənəm) danışır ki, necə olubsa gecənin birində, tuncu danalarımız toxac vurub, nədi-xalxalın çərvəndi yerindən çıxıb, malımız çölə daranmışdı. İncəvara Çənbərin (itimiz) səsinə ayılıb öyü yıxılan Yəhyanın (kəndimizin ilk ali təhsillisi, meşəçi, ellərin ağladığı mərhum Yəhya Qəşəm (1932-1958) köməyi ilə tezcənə mal-qoyunu dəstələyərək haylayıb təzədən xalxala saldım.

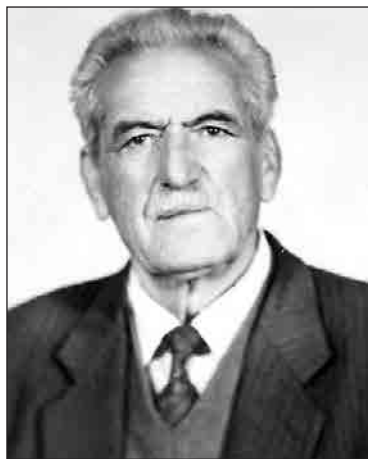
Yaddan çıxmamış. Günü bu gün də Hacılarda üstündəki həmin yerə “Xanxanım yurdu” deyilir.

Dünya binnət olandan var- dövlət saxlayan babalarımızın yaratdıqları çərvənd kimi söz və ifadələri də unutmaq heç insafdan deyil.

ƏLİ SÜLEYMANOV
dosent, fəlsəfə doktoru

YER-YURD ADLARI İLƏ BAĞLI RƏVAYƏTLƏR VƏ ƏFSANƏLƏR

Babalardan bizə miras qalmış yer-yurd adları haqqında rəvayətlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Yer-yurd adları haqqında rəvayətlər ümumi rəvayətlərə nisbətən konkretidir: bu kəndin, şəhərin, obanın adı nədir, o niyə belə adlanır? Hazırda mövcud olan toponimlərin adları haqqında nə kimi fikirlər, rəvayətlər mövcuddur, onlar həqiqətə nə dərəcədə uyğundur?, – suallarına cavab vermək elmimizim bir çox sahələrinin (tarix, etnoqrafiya, fəlsəfə, folklor və s.) qarşısında duran ümdə məsələlərdəndir.

Qax-Zaqatala bölgəsində yaşayış yerlərinin bir qisminin keçmiş, tarixi adları hələ qalır, bəziləri isə dəyişdirilmişdir. lakin nə qədər ki, yer-yurd adları haqqında məlumatlar unudulmayıb, hələ yaşlı nəslin yaddaşında yaşayır, bu yaddaşı tarixə həkk etmək bizim qarşımızda duran vacib məsələlərdəndir. Məsələn, niyə bu kəndin adı Cəlayirdir, Almalıdır, Əliabaddır, Katexdir, və s.? Cəlair və Almalı elləri haqqında deyə bilərik ki, bi ellər əfşar tayfalarındandır. Əmir Teymur tərəfindən pərən-pərən salınmış cəlairlər sonralar bir çox türk xalqlarının etnogenezində iştirak ediblər. Cəlair, Almalı adda kəndlər bu bölgədə olduğu kimi Azərbaycanın bir sıra bölgələrində də var. “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”ndə yaşayış obyektləri – şəhər, kənd, oba adları haqqında konkret fikir irəli sürülür, bu təqdirə layiqdir, amma bu obyektlərin adları bəzən dəqiq olmur, çünki hər hansı yer-yurd adının yaranması haqqında müxtəlif mülahizələr vardır, onların hansının həqiqətə daha uyğun olması ayırd edilməlidir. Məsələn, Balakən rayonunun Katex kəndi haqqında lüğətdə yazılır: “Kəndin adı Dağıstandan VII əsrdə gəlmiş avarların Katex adlanan yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır”. Ərazi adını buradan

axan Katex çayının adından almışdır. Burada bir neçə sual yaranır - niyə çay belə adlanır və niyə kənd çayın adı ilə adlanmalıdır? Bununla əlaqədar Zaqatala, Qax, Balakən rayonları üzrə kənd adlarının yaranması haqqında sorğu suallarının nəticəsi ilə maraqlandıq. Rayonların təhsil və mədəniyyət şöbələri vasitəsi ilə toplanan sorğu suallarına verilən cavablardan aydın olur ki, Katex kəndinin adının yaranması haqqında bir neçə rəvayət vardır.

a) Bəziləri Katex kəndinin adının yaranmasını gədik (“keçid”) sözü ilə bağlayırlar. Görkəmli yazıçı İsmayıl Şıxlı keçən əsrin 90-cı illərində Katexdə olmuş, kəndin adının mənşəyi ilə maraqlanmışdı. Onun öyrəndiklərinə görə keçmişdə Dağıstana gəlib-gətmək üçün ümumi geniş yol olmayıb. Dağıstanlılar dağ keçidi yolu ilə atla – piyada arana gəlib-gedər, ararla əlaqə saxlayardılar. Aranda – Car-Çalakəndə onların əlaqədə olduqları ailələr olurdu. Dağıstandan gələn qonaqlara hobol – “qonaq” deyirdilər. Onlar həftələrlə Aranda qalırdılar. Hobollar gələndə pendir, ət gətirər, gedəndə buğda, arpa, qarğıdalı, fındıq, qoz aparardılar. Özü də bu gediş-gəliş yalnız qışda, payızda olardı, çünki, yazda-yayda o zaman geniş yayılmış ağcaqanad vasitəsi ilə yayılan isitmə xəstəliyi onlar üçün böyük təhlükə idi, bu xəstəlik çox vaxt ölümlə nəticələnirdi. Bu yoldakı dağ keçidi - gədik sonralar kəndin adının yaranmasına səbəb olub; “Gədik” “Gadıx”, “Katex” şəklində formalaşmışdır.

b) Başqa bir fikrə görə Katex kəndi Yevlax – Gürcüstan yolunda yerləşdiyi üçün avarlar kəndin adını “Kutex” (avar dilində “yol kəsiyi”) adlandıırıblar. Bu söz sonradan “Gutex”, “Katex” şəklində formalaşaraq kəndin adını yaratmışdır.

c) Kəndin adına dair məişətlə bağlı lətifə sayağı bir rəvayət də vardır: Katex kəndi Zaqatalanın Matsex kəndi ilə qonşudur, onlar Katex çayının iki sahilində yerləşirlər. Hər iki kənd avar kəndidir, hətta qohumluq münasibətləri də vardır. Bir gün katexli matsexli dostugilə qonaq gedir. Onu yaxşı qarşılayırlar, süfrə açırlar. Süfrədə hər cür xörəklərlə yanaşı yağrulmuş qovut, qoz-fındıq ləpəli halva da olur. Qovut qovurulmuş arpa unundan şirin şərbətlə yağurulmuş və ya motal pendiri ovuntusu ilə yağurulmuş xörəkdir. Qovut qonağın çox xoşuna gəlir və dostundan xahiş edir ki, ona qovut payı versin. Matsexli deyir ki, evdə qovut qurtarıb, amma sabah arpanı qovurub dəyirməndə üyüdüüb sənə pay verəcəyəm. Sən sabah ilkində çayın kənarında Katex tərəfdə gözlə, mən də Matsex tərəfdən sənə qovut verəcəyəm. Dediği vaxtda Matsexli dost atla gəlir çayın kənarına, çayın dar axarına gəlib qovurt torbasını dostuna atır və deyir: - Ma qovut (al qovutu), Katexli əl atır, torbanı tuta bilmir və deyir: “qa gex!” (getdi qovut). Beləliklə, “ma gex”

ifadəsindən “Matsex”, “Qa gex” ifadəsindən “Qatex” kəndlərinin adları yaranır.

ç) Tarixçi S.Ə.Süleymanova “Katex” adını Səlvki dövlətinin strukturunda mövcud olan katekiyalar – mühüm yol ayrıcılarında təsis olunan hərbi bölgələrlə əlaqələndirir. Bu ərazidən qərb istiqamətində Kodor aşırımı vasitəsi ilə Andi Koysu hövzəsinə (Avaristana) və şərq istiqamətində Samur körpüsünün yerləşdiyi Qudur-dağa və ordan Dərbəndə gedən mühüm yollar keçirdi. Yolun başı Katex çayın Alazana töküldüyü Aşağı Çardaxlardan başlayırdı. Qərb istiqamətində Dağıstana gedən dağ yolu Balakənin girəcəyindəki Gərəkidən (Gerek) qayada çarpılmış daş pilləkənlə başlayırdı. Balakənin adı da, görünür, farsca “pilləkan” sözündən götürülmüşdür. Sasani dövrünə aid “Zaqatala uzun səddinin” bu ərazidən keçməsinə nəzərə alaraq bu daş pilləkənin salınmasını və Balakən (“pilləkan”) adının yaranmasını da Sasanə aid etmək olar. Balakən bayatılarında bu yolların izini görürük:

*Balakənin dağına
Pilləkənlı yoluna
Bu dağlardan kim keçər,
Kim gələr oylağına.*

*Gərəkənin qızları,
Gülbənizli qızları.
Gümüş qabdan su içən,
Sonalardı özləri.*

Zaqatala rayonunun böyük İngiloy kəndi olan Əliabad kəndinin adının yaranması haqqında da maraqlı rəvayətlər vardır. Rəvayətlərdən danışmazdan əvvəl Əliabadın adı haqqında “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğət”indən Əliabad haqqında məlumatı nəzərdən keçirək. Lüğətdə Babək, Biləsuvar, Cəlilabad, Lerik rayonlarında “Əlinin kəndi”, “Əliyə məxsus” yaşayış məntəqəsi kimi Əliabad adlı kəndlərin olması göstərilir. Zaqatala rayonunun eyniadlı iqtisadi əlaqə vahidində olan Əliabad kəndi haqqında yazılır: “... Kənd İlisu hakimi Əli bəy sultanın adını daşıyır. Sultan bu kəndin əsasını qoymuş və İngiloy ailələrini buraya yerləşdirmişdi. Sonralar azərbaycanlılar da burada məskunlaşmışlar”.

Məlumatın tarixən həqiqətə nə qədər uyğun olmasını tarixçilər təyin edə bilər, ancaq Əli bəyin ingiloyları və sonradan azərbaycanlıları burada yerləşdirməsi səbəbi bizim üçün aydın deyil. Keçək Zaqatalada yerləşən Əliabad kəndinin adı haqqında rəvayətlərə:

a) Deyilənlərə görə bu ərazi keçilməz meşəlik olmuşdur. Əli adlı şəxs burada özünə, yaxınlarına sığınmaq və yaşamaq üçün uyğun yer hazırlayır, başqaları da ona qoşulur və yeni yaşayış yeri yaranır; yaşayış yeri də həmin

şəxsə görə Əlinin abadlaşdırdığı ərazi – Əliabad adlanır.

b) Başqa bir rəvayətə görə kəndi sel basmış, kəndin adını daşıyan Əlini su aparmışdır. Camaat “Əli batdı, Əli batdı! - deyə qışqırmışdır, bununla da kəndin adı “Əlibatdı” olmuş, sonralar Əliabad şəklində formalaşmışdır.

c) Əliabad haqqında başqa rəvayətlər də vardır. Deyirlər hazırda əhalinin yaşadığı qəsəbə bataqlıqlıq olub, yaşayış üçün yararlı olmayıb. Yaxın ərazilərdə yaşayan bir ailənin Əli adlı kiçik bir oğlu olur. Bu kiçik oğlan uşağı oynayaraq bataqlığın kənarına yaxınlaşır və ehtiyatsızlıq üzündən bataqlıqda batır. Yanındakı yoldaşı bunu görərək tez Əlinin valideynlərinin yanına qaçaraq deyir: “ Əli batdı, Əli batdı!” Bu sözlər sonradan “Əlibad” şəklinə düşür.

ç) buna oxşar, və ya bu rəvayətin davamı kimi deyirlər ki, bataqlıq olan bu ərazinin təhlükəli, yaşayış, əkin-biçin üçün yararlı olmaması səbəbindən Əli adlı bir babamız əhalini səfərbər edərək bu bataqlıqları qurudur, kəndi yaşayış üçün yararlı hala salır. O gündən həmin zəhmətkeş babamızın adıyla deyilir: - “Əli abadlaşdırdı”! Beləliklə ağsaqqal, zəhmətkeş Əlinin adı ilə kənd “Əliabad” adlandırılır.

“Qax”, “Zaqatala”, “Balakən” toponimlərinin adları haqqında rəvayətlər də maraqlıdır. Qax rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. 1963-cü ildə rayon ləğv edilmiş, Zaqatalaya verilmişdir. Bir ildən sonra 1964-cü ildə yenidən müstəqil rayon olmuşdur. Rayonun mərkəzi Qax şəhəridir. Bəzi faktlara görə qaxlar Balakən-Şəki zonasında yaşamış qədim alban tayfalarından biri olmuşdur. Başqa bir fikrə görə Qax şəhəri vaxtı ilə meyvə qurusu (qax) istehsalı ilə məşğul olmuşdur. Keçmişdə indiki kimi nəqliyyat vasitələri olmadığından meyvə batırdı. Meyvə qurusu (qax) isə uzun müddət saxlanır və yaxşı qiymətə gedirdi. Bir rəvayətə görə şəhərin adı da meyvə qurusu (qax) adından yaranmışdır. Elxan Nuriyev bunun ancaq “xalq etimologiyası” olmasını bildirir. Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası” kitabında yazılır: “Bir yaşayış məntəqəsi kimi Qax V əsr hadisələrindən danışan, XI əsrə aid gürcü mənbələrindən məlumdur. Qax qədim Alban ərazisində olan toponimlərdən hesab edilə bilər.”

“Zaqatala” toponimi haqqında da müxtəlif fikirlər vardır. Bölgəyə dair yazılı mənbələrdə - Zaqatala arxeoqrafik materiallarında «Zəkən tala» ifadəsinə rast gəlinir. Şifahi məlumatlara görə, kəndin əsası ilk dəfə Zəki adlı şəxs tərəfindən qoyulmuşdur, “Zəkinin talası” ifadəsi Zaqatala şəklində formalaşmışdır. Başqa bir baxışdan Zaqatala oykonimi saxa-saxurların özlərini adlandırdığı etnonim və “tala” komponentlərindən ibarət olmuşdur; lakin bu fikir mübahisəli sayılır. Çox ehtimal ki, Zaqatala – “saq” və ya

“zak” etnonimindən, “an” – cəm şəkilçisi və tala komponentlərindən ibarət olub, zaqların, yaxud zakların qalası deməkdir.

Başqa bir rəvayətə görə Zaqatala ifadəsi rus dilində “Za k talı” (Talanın arxasında ona yaxın) sözlərindən əmələ gəlmişdir. Rus ordusu ilk dəfə Zaqatalaya gələndə yaranan addır; lakin bu fikir ciddi sayıla bilməz.

“Balakən” adı haqqında da bir sıra rəvayətlər vardır:

a) Görkəmli tarixçi alim – Yaqub Mahmudovun elmi axtarışında Balakənin adı Oğuz sərkərdəsi Bələyin adı ilə əlaqələndirilir.

b) Şərqişünas alim M.F.Minorskiyə görə Balakən toponimi hələ qədimdə İranın Deyləm mahalından köçürülmüş “bel” adlı tayfanın adından və kənd sözündən əmələ gəlmişdir.

c) Bu ad balaca kənd anlamından yaranmışdır. Rayonun böyük kəndi olan Mahamalar kəndindən sonra olan balaca sahədə yarandığı üçün “balaca kənd” adlanmış, sonra isə Balakən şəklində formalaşmışdır

ç) Bəzi rəvayətlərə görə bu kənddə arıçılığa çox fikir verilmiş, bol-bol istehsal olunmuşdur, ona görə də kəndin adı “Bal kəndi” adlanır, sonradan Balakən şəklində formalaşmışdır.

Bölgədə əhali arasında yer-yurd adları haqqında bir sıra əfsanələr də vardır: “Pəri-qala əfsanəsi”, “Qızıl göl”, və s.

PƏRİ QALA ƏFSANƏSİ

Yuxarı Çardaxlar kəndində sıldırım qayanın üzərində «Pəri qala» adlanan qədim qəsər yerləşir. Bu ərazidən keçən və yerlərdə dağıntıları qalmış Sasani dövrünə aid «Zaqatala uzun səddinə» yerli əhali «Pəri cəbir» («Pəri jubur») deyir. Aliyə Qarahmədovanın göstərdiyi kimi, qədim tarixə malik olan bu qəsər çartak - «od məbədi» olmuşdur. Qəsərin yerləşdiyi Çardaxlar kəndinin adı da “çartak” termini ilə bağlı olaraq bu mənə ilə izah edilir. Xalq arasında gəzən rəvayətə görə, bu qəsərdə yaşayan Pəri üçün atası dağlardan saxsı borularla «süd arxı» çəkirmişdi. Qalanın arxasında saxsı borularla çəkilmiş bulağın qalıqları var. Bu bölgədə bəzi yerlərdə rast gəlinən saxsı boru qalıqlarına da «Süd arxı» deyilir. Rəvayət əslən Qaxın Qum kəndindən olan Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» poemasında Fərhadın Şirin üçün qayaları çarparaq süd arxı çəkməsi fraqmenti ilə səsləşir.

Başqa bir rəvayətə görə, Gürcüstanı fəth edən və Ləkit yolu ilə Dağıstana gedərkən Balakəndən keçən Teymur Ləng qalanın sahibəsi Pəri Meseduya aşıq olur. Pəri o qədər gözəl, incə imiş ki, “su içəndə boğazında görünürmüş”. Pəri Teymur Ləngin əlinə keçməmək üçün özünü qaladan aşağı atır.

Bu rəvayəti daha qədim dövrlərə də aid edir, hökmdar İsgəndərlə (Aleksandr) bağlayırlar. Guya o, Pərinə görmək üçün qalaya qalayçı adıyla daxil olur və Pəriyə vurulur. S.Ə. Süleymanova ərəb müəllifi əl-Kufinin məlumatına əsaslanaraq bu süjetin Şəkidən sonra Balal qalasını alan və oradan Sərir qalasına yollanan ərəb sərkərdəsi və valisi (daha sonra xəlif) Mərvan ibn Məhəmmədə də aid olunması ehtimalını istisna etmir; bununla bağlı ərəb mənbəsinin məlumatı maraqlı doğurur: ət-Təbəri sonuncu Tiflis əmiri İshakın zövcəsinin Sərir (Avar) hakiminin qızı olduğunu bildirir.

Mesedil ör (Qızıl göl) əfsanəsi

Zaqatalada füsunkar təbiətli – şlaləli, çaylı, meşəli, dağlı Qəbisdərə kəndi var. Bu kənddə çayın kənarında qədim məbədin qalıqları diqqətli cəlb edir. Zaqatala tarixşünaslıq muzeyinin elmi işçisi tarixçi-ərəbşünas S.Süleymanovanın verdiyi məlumata görə Qəbisdərə kəndinin adını ərəbcə “qabasa” - “yanar köz” sözü ilə əlaqələndirərək adın bu qədim “od məbədi” ilə əlaqədar olduğunu təxmin etmək olar; “yanar közə” sitayişin sami dilli panteondan qaynaqlandığını nəzərə alaraq ərəbcə “qabasa” – “yanar köz” sözünü də kəpşə – “od məbədi” termini ilə eyni kökə bağlamaq olar. Məbədlər adətən mənzərəli ucqar yerlərdə, çay kənarında tikilirdi. Bu kəndlə bağlı bir sıra əfsanələr və tarixi hadisələr vardır.

Kəndin başında Mesedil ör (“Qızıl göl”) adlı dağ var. Deyilənlərə görə, lap qədim zamanlarda düşmən ordusundan qaçan adamlar Qəbisdərə kəndindən yuxarıdakı dağın başındakı gölə qızıl-gümüşlərini atmışdılar ki, qayıdanda götürsünlər. Qızıllar indiyədək bu gölün dibində yatır. Ona görə də çətin keçilən qədim dağ yolunda yerləşən bu dağa Mesedil ör (avarca «qızıl göl») deyirlər. Başqa bir rəvayətə görə, düşməndən qaçan padşah qızıl taxtını buradakı dağlarda gizlətməmişdi. Bu rəvayətləri sonuncu Sasani şahı Yezdigerdin qaçırılmış qızıl taxtı barəsindəki məlumatlarla və yaxud Nizami Gəncəvinin («İsgəndər-namə») və Bizanslı Teofanın dağ ölkəsi Sərirə («Taxt») təsvir etdikləri Xosrovun taxtı – Taqdzilə bağlamaq olar.

Bu dağa «Şamil dağı» (Şamilyovka) da deyilir. 1853-ci ildə Rus ordusunun qərargahının yerləşdiyi Zaqatala qalasına hücum hazırlaşan Şeyx Şamil Mesedulherdə düşərgə salmışdı.

Mesedilherə «Abdülmeccidin dağı» da deyirlər ki, bu da növbəti tarixə dövrə bağlanır: Abdülmeccid (Baqqa Mecid) Zaqatalada məşhur qaçaq olub, qan düşmənciliyinə görə qaçaq düşüb, dağlarda yaşayıb. Kebeloba kəndindən olan Bakka Mecid əvvəl Çar hökumətinə, sonra Sovet hökumə-

tinə qarşı vuruşub. O, Mesedulherdə düşərgə salmışdı. Burada böyük bir mağara düzəltdirmişdi. Bölgənin tarixini gözəl bilən, hər qarışını tanıyan Ramazan betenin söylədiyinə görə, Matsex kəndində çox gözəl bir qız varmış. Bir gün fındıq iməciliyində Abdülməcidi zarafatla bu qıza fındıq atır. Fındıqlıqda olan qızın qohumu bunu təhqir hesab edərək onunla döyüşür. Gənclər qızışır, Abdülməcidi qızın qohumunu bilməyərkədən öldürür. Bundan sonra o, qaçaq düşür və çar hökumətinə qarşı vuruşur.

Baqqa Məcidin qaçaqlığının ikinci dövrü Sovet hakimiyyəti ilə bağlıdır. Sovet hakimiyyəti qurularkən Məcid ilk kolxozda daxil olanlardan idi. Lakin hökumət onların nəslinin əmlakını müsadirə etdikdən sonra qaçaq düşərək Sovet hökumətinə qarşı vuruşmağa başlayır. Qaçaq Məcid birinci dəfə tutulanda gözetçi dəstəsinin nəzarəti altında Bakıya aparılarkən Yevlaxda qaçır. Öldürdüyü zabitin paltarını geyinərək Türkiyəyə keçir. Orada türk qızı ilə evlənir və onunla vətəninə qayıdır. Onu evdə qoyub yenə dağlara çəkilir və Sovet hökumətinə qarşı vuruşur. Kebeloba kəndində indi Baqqa Məcidin və Gəlinin nəvə-nəticələri yaşayır. Qaçaq Abdülməcidi adına bölgədə məşhur tambur havası da var.

Dağlar qarala qaldı

Otu sarala qaldı

Abdülmeccidin dağı

Yenə marala qaldı

Mən aşuq, ağrı gəldi

Ürəyi dağlı gəldi

Sizə dəyən güllələr

Bizlərə ağrı gəldi...

Zaqatala, Qax, Balakən rayonları üzrə bütün kəndlərin adları haqqında rəvayətlərin toplanması başa çatmaq üzrədir. Bu sahədə bizə yaxından kömək edən rayon təhsil və mədəniyyət şöbələrinə, kənd məktəblərin rəhbərlərinə, müəllim kollektivlərinə minnətdarlığımızı bildiririk. Axı bu şifahi xalq ədəbiyyatının çox mühüm bir sahəsidir. Bu tədqiqatları genişləndirmək, belə misalları artırmaq lazımdır; məqsəd bölgədəki toponimlər, oykonimlər haqqında rəvayətləri toplamaqla, onların yaranma səbəblərini və tarixini aydınlaşdırmaqdır. Bu da şifahi tarixin mühüm sahələrindəndir.

SUMMARY

Legends Related to the Names of Places

The presented paper is devoted to the legends about several names of places, especially in Gakh-Zagatala region. The author emphasizes that the legends related to the toponyms are somehow different from other legends, because they are dedicated to the names of concrete existing region, district or villages. At the end of the paper different legends are given about the names of historical places in the above mentioned region.

QAYNAQLAR

Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı, 2007, I-IV cild səh. 207

Görkəmli yazıçı İsmayıl Şıxlı bu səfər haqqında geniş yazı ilə respublika qəzetində çıxış etmişdir.

Burada “aran” Car-Balakənə aid olub Dağıstanla müqayisədə düzən ərazi kimi təqdim olunur.

С.А. Сулейманова. Кавказские маршруты в трансконтинентальной сети древних путей. Материалы международной научно-практической конференции «Историко-культурное наследие Великого Шелкового пути и продвижение туристских дестинаций на Северном Кавказе». Ставрополь, 2016. с. 45-56

Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı, 2007, səh. 180.

Elxan Nuriyev. Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası.” Bakı – Elm, 1989, səh. 9.

S.Ə. Süleymanova . Albaniyanın şimal-qərb bölgəsi Lpiniya – Ereti. // Elmi əsərlər. T.XX. AMEA Tarix institutu. B.,2007. S.56-75).

Elxan Nuriyev. Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası. Bakı, 1989, səh. 9.

Е.А.Пахомов, Закатальская «Длинная стена», - ТазГУ серия ист., вып.1,1950

Yerli dialektlərdə çubur, çəbir, çəpər sözləri “sədd”, “hasar”, ”divar, ”sərhəd “ mənasını verir. Bölgənin adı – Car, görünür, bu semantika ilə bağlıdır.

А.А.Карахмедова. Христианские памятники Кавказской Албании (Алазанская долина), Баку, 1986,с.26-28.

Mesedu (avar.«qızıl», «şahzadə»).

Əsgər İlhamın “Pəri qala” poeması bu rəvayətdən qaynaqlanmışdır. Zaqatala tarix-diyarşünaslıq muzeyinin ekspozisiyasında bu süjet əsasında çəkilmiş tablo vardı.

Rəvayəti nəql edən, bu yerlərin hər qarışına bələd olan Zaqatala Dövlət qoruğunun sabiq yegeri, gözəl insan Əliasab Məmmədovu yad edirəm.

Sərir sözü ərəbcə “taxt” mənasını verir.

Deyilənlərə görə, qaçaqların yerini bu mağaranı düzəldən, qazıntı işləri aparan fəhlə xəbər vermişdi. İşini qutardıqdan sonra qaçaqlar onu öldürmək istəmişdilər, lakin Abdülməcrid icazə verməmişdi.

Zaqatalıların sevərək «Ramazan bete» (bete - «dayı») çağırıqları Ramazan Musaevin yaşı 90-nı ötsə də, düz qaməti, iti hafizəsi var idi. Son illərdə o, Zaqatala tarix-diyarşünaslıq muzeyində əkskursiya bələdçisi işləyirdi. Zaqatalanın inqilabdan əvvəlki və özünün də iştirak etdiyi inqilab dövrü tarixini incəliklərinədək xatırlayır, maraqlı söhbətlər edirdi.

İmam Mustafayevin söylədiyinə görə, Baqqa Məcrid savadlı və qabaqcıl gənc idi. 20-ci illərdə onlar bir yerdə Kənd Təsərrüfatı Texnikumunda oxumuşdular. Məsul dövlət vəzifələrində işləyən, gözəl alim və ziyalı İmam Daşdəmir oğlu Mustafayev Qaxın İlisu kəndindən idi.

Kənddə doğmalaşan türk qızına hamı «Gəlin» deyirdi.

Dost sözü

AVTANDİL AĞBABA
prof.dr.

QOŞA QANADIN VƏHDƏTİ

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında həm bədii, həm də elmi yaradıcılığı sevilə-sevilə oxunan, oxunduqca sevilən Məhərrəm Qasımlının əsərləri bədii – estetik zənginliyi və elmi – nəzəri siqləti ilə özünəməxsus səciyyə daşıyır. Bu özünəməxsusluqda eyni müəlliflər olar şair «Orxan Paşa» ilə folklorşünas - alim «Məhərrəm Qasımlı» heç vaxt bir- brindən ayrılmır. İlahi məqamdan bəxş olunan bir almanın iki üzünü kimi bütövləşir, bir-birini tamamlayır.

Orxan Paşanın poeziyası sirli – sehrli bir aləmdir. Bu aləmə təzəcə qədəm qoyanlar da, ona yaxından bələd olanlar da şairin hansı şeirini oxuyarlarsa oxusunlar, mütləq onu ikinci, üçüncü... dəfə oxumağa çalışacaqlar. Çünki bu şeirlərin misra düzümü, poetik harmoniyası, məna tutumu istər – istəməz oxucunu özünə çəkir. Biz “özünə çəkir” ifadəsini təsadüfi işlətmirik. O şeir həssas oxucunu özünə çəkir ki, orada səmimiyyət və təbiilik, poetik etiraflar və kövrək duyğular gözü – könü oxşayır. Müəllifin bir şeirində ifadə etdiyi kimi:

*Sevib həzin tütək oldun,
Könül oldun, ürək oldun,
Hərdən dəli gerçək oldun,
Hərdən nağıl, Orxan Paşa...*

Bu gerçəkliklə nağıl arasında Orxan Paşanın özü və sözü boyaboy görünür. Mənim fikrimcə, əsil şeir nə sırf gerçəklikdir, nə də nağıl. Əsil şeir bu iki məfhumun axarından süzülüb gələn, istedad və yaradıcılıq əzabı ilə düzümlənən qan – gen yaddaşının ifadəsidir ki, bunu hər hansı bir elmi məntiqlə izah etmək, nə də tərifi sığdırmaq olar. Bunu yalnız Orxan Paşanın söylədiyi kimi ifadə etmək mümkündür.

Milli kimlik mücadiləsi, Azərbaycançılıq ideyası, soykökə bağlılıq, alp -

ərənlərin yenilməzlik ənənələri onun şeirlərinin başlıca poetik istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Mübarizlik və döyüşkənlik, azğın düşmənlərə qarşı ölüm – dirim savaşına çağırış oxucunu bu gündündən keçmişə və gələcəyə bağlayır. “Azərbaycan əsgərinə”, “Gedəlim”, “Durnaların Bağdad eli”, “Orda bir aslan var”, “Bir daha enməz” və digər şeirlər bu baxımdan səciyyəvi cizgiləri ilə seçilir:

*Haqq yolunda can deməyə,
“Qan” deyənə “qan” deməyə,
Özünü qurban deməyə,
Nəzir-niyaza gedəlim!*

Orxan Paşanın bu qəbil şeirlərində sanki zaman məfhumu gerçək anlamını itirir, daha dəqiq desək, keçmiş, indi və gələcək harmonik bir vəhdətdə birləşərək vahid bir zamanın – Azərbaycançılıq zamanının poetik ölçülərini təcəssüm etdirir:

*Döyüş mərdin meydanıdır,
Dəli nəərə nişanıdır.
Bayraq şəhidlər qanıdır,
Bayrağımıza gedəlim!*

Soykökə qırılmaz tellərlə bağlılıq, özünü o taylı bu taylı vətənin doğma balası kimi hiss etmək, vətən torpağının hər qarışına cavabdehlik duyğusunun obrazlı ifadəsi bu misralarda özünəməxsus şəkildə mənalandırılır. “Getdim, gördüm”... şeirində mifopoetik yaddaşdan süzülüb gələn tarixi həqiqətlər mifoloji məkanın və zamanın sərhədlərini aşaraq çağdaş oxucunun yaddaşını keçmişə qaytarır. Və bu qayıdışı yalnız keçmişə poetik qayıdış kimi xarakterizə etmək düzgün olmaz. Bu qayıdış həm də oxucu yaddaşının təzələnməyi, onun özünü dərk etməyi, milli – mənəvi dəyərlərə sahiblik duyğu və düşüncəsinə yaşatmağı deməkdir. Belə bir müqəddəs missiyanı çox böyük səmimiyyətlə yerinə yetirməyə çalışan Orxan Paşanın Dərbəndə müraciətlə “qorxdum yaddaşının korşalmaqından” müraciət - etirafı oxucunu daşınıb düşünməyə sövq edir. Diqqət edilsə, Orxan Paşanın poeziyasında özünə möhkəm yer tutan mifoloji məkan və zaman dinamikasını hərəkətə gətirən milli – etnik yaddaşın nizamlı ardıcılığı və təsir gücü çoxdur. Şeirin əski mədəniyyətimizin beşiyi olan qədim Dərbəndlə mehr - ülfətli daxili monoloqu da həmin yaddaşın təzahürüdür:

*Yadımdamı,
ərənlərin tutarı,*

*qalaların tabı, Dərbənd,
Yadındamı
Dədəm Qorqudun
Kitabı, Dərbənd?*

Diqqəti çəkən cəhətlərdən biri də budur ki, misraların düzümündəki ritorik suallar cavabsız buraxılsa da, bu cavabları oxucu özü tapmağa, milli - etnik yaddaşında bərpa etməyə çalışır.

Digər bir tərəfdən Orxan Paşanın bu qəbil şeirlərində ұлы əcdadımız Oğuzun obrazı oxucuya yeni bir biçimdə təsvir və təqdim olunur. Çünki oğuzlar həmişə doğma yurda, ana torpağa müqəddəs bir nəzərlə baxmış, tükənməz bir məhəbbətlə ona sığınmışlar. Məsələyə bu yönümdən yanaşanda şairin lirik “mən”inin eyni sevgi və məhəbbətlə Təbrizi, Gəncəni, Xəzəri, Göyçəni, Şuşanı, Dərbəndi bütöv bir Azərbaycan kimi sevib oxşadığını görürük:

*Qarabağ – başımın tacı,
Naxçıvan – sönməyən nurum.
Təbriz – dərdimin əlacı,
Çinarlı Gəncə - qürurum!*

Orxan Paşa fəlsəfi esselərinin birində yazır: “Əsil ziyalılıq odur ki, sən dərbəndli olmadan tutduğun əməlləri, hərəkət və davranışları görən Dərbənd camaatı elə bilsin, sən də dərbəndlisən, lənkəranlı səni Lənkərandan, gəncəli Gəncədən, naxçıvanlı Naxçıvandan, qarabağlı Qarabağdan, təbrizli Təbrizdən, urmiyalı Urmiyadan, zəncanlı Zəncandan, göyçəli Göyçədən, şirvanlı Şirvandan bilsin. Sevginlə, əməllərinlə Vətən boyda görünəsən, Vətənin hər yerindən görünəsən».

Burada bir məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin “Taleyimdən və ürəyimdən keçənlər” kitabında toplanan ədəbi – estetik, sosial – fəlsəfi və bədii düşüncələr poetik tutumuna, məna yükünə görə olduqca maraqlı və orijinal örnəklərdir. Şərti olaraq janr baxımından esse adlandırdığımız bu kiçik poetik fəlsəfi parçalar Orxan Paşanın bir çox şeirlərini və elmi əsərlərini müəyyən məqamlarda tamamlayır. Əgər belə demək mümkündürsə, bu esselər bir çox hallarda onun istər poetik, istərsə də elmi əsərlərini daha dərinə dərk etmək üçün açar və ya kod rolunu oynayır. Bir örnəyə diqqət yetirək: “İstiqlal mübarizəsi apararaq müstəqillik yoluna çıxmaq istəyən, eləcə də bu yolda ilk addımlarını atan bütün xalqların öz folklor mədəniyyətinə həssas münasibəti qaçılmazdır. Çünki folklor soykökə qayıdışı, tarixi yaddaşın bərpasını, milli kimlik düşüncəsini hərəkətləndirən ən güclü enerji mənbəyidir, daha dəqiqi, seysmik təkan mərkəzidir”.

Müəllifin “Şah İsmayıl Xətayinin poeziyası” monoqrafiyasının elmi-ədəbi mahiyyətini daha dərindən qavrayıb dərk etmək üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz örnək bu zəngin xəzinənin qapısını açıb oxucuya bələdçilik edir. Bu lakonik və dərin mənalı esse milli kimlik mücadiləsi aparmaqda Xətayinin poeziyasının bədii fəlsəfi əhəmiyyətinin bənzərsizliyini göstərir.

Yaxud başqa bir misal: “Tarix içindəki ən böyük yanlışlığımız türk dilinin statusunu türk qılıncının statusu səviyyəsinə qaldıra bilməməyimiz oldu” Necə də gözəl və sərrast bir deyimdir! Bu fəlsəfi ifadə milli-etnik düşüncənin ən parlaq təzahürü olan doğma türk dilinə Orxan Paşa sevgisinin və təəssübünün çox incə və bir az da kövrək duyumda təzahürüdür. Bu ifadəni ilk dəfə oxuyan oxucu istər-istəməz onun təsiri və işığı altında müəllifin ədəbi-elmi yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmağa səy göstərəcəkdir. Onun “Sənə sözüm var”, “Yağmur qoxusu”, “Saz başına döndüyüm”, “Şah İsmayıl Xətayinin poeziyası”, “Ozan-aşıq sənəti” və digər əsərlərinin dilində qayım-qədimliklə təzəliyin vəhdətini görəcəkdir. Və bu məqamda o, Məhərrəm Qasımlı-Orxan Paşa yaradıcılığının özünəməxsus dil hadisəsinin təbii və bənzərsiz mənzərəsinin şahidi olacaqdır. Bu cür bədii-fəlsəfi, sosial-siyasi, milli-əxlaqi, elmi-ədəbi və sair sahələri çevrələyən ifadələr müəllifin çoxsahəli yaradıcılığını araşdırıb dərk etmək üçün oxucuya da, tədqiqatçıya da yaxından bələdçilik edir.

Həmin kitabda toplanmış bu cür yazıları ilə M. Qasımlı müdrik bir filosof təsiri bağışlayır. Minimum sözlə ifadə olunan maksimum məna bu yazı - esseləri aforizm səviyyəsinə yüksəldir. Bir sıra hallarda bircə cümlədə dərin elmi təhlillərin bütöv mənzərəsi əks olunur. Yəni bir örnəyə nəzər salaq: “Hər yerin adamı, o yerin daşına, torpağına, ağacına, suyuna oxşayır”. Cəmi on sözdən ibarət olan bu ədəbi-fəlsəfi cümlə ilə müəllif mifik tərəkkürün dərin qatlarına enərək, yaradılışın mifoloji modelini mükəmməl bir şəkildə

Həmin kitabda toplanmış bu cür yazıları ilə M. Qasımlı müdrik bir filosof təsiri bağışlayır. Minimum sözlə ifadə olunan maksimum məna bu yazı - esseləri aforizm səviyyəsinə yüksəldir. Bir sıra hallarda bircə cümlədə dərin elmi təhlillərin bütöv mənzərəsi əks olunur. Yəni bir örnəyə nəzər salaq: “Hər yerin adamı, o yerin daşına, torpağına, ağacına, suyuna oxşayır”. Cəmi on sözdən ibarət olan bu ədəbi-fəlsəfi cümlə ilə müəllif mifik tərəkkürün dərin qatlarına enərək, yaradılışın mifoloji modelini mükəmməl bir şəkildə

oxucuya təqdim edir.

Məlumdur ki, erkən ibtidai çağlarda insan özünü təbiətdən ayırmamış, onun bir parçası kimi təbiətə bənzəməyə, ondan istifadə etməyə çalışmışdır. Bu baxımdan ulu əcdadlar kainatın, onu əhatə edən ətraf mühitin sirlərini dərk etmək üçün təbiətin dilini öyrənməyə səy göstərmiş, müşahidə edib gördüklərini mifik deyimlərlə, müxtəlif miflərlə ifadə etmişdir. Başqa sözlə desək, hər hansı qəbilə, tayfa, etnos... yaşadığı coğrafi əraziyə görə öz fəaliyyətini nizamlamağa çalışmış, həmin coğrafi arealda mövcud olan ayrı-ayrı təbiət predmetləri ilə uyğunlaşmağa, istər-istəməz onlara oxşamağa çalışmışdır. Məhz buna görədir ki, mifoloji məkan hər bir etnos üçün daha konkret səciyyə daşıyır. Yəni, yakutiyalı Yakutiyanın təbiətinə görə, dağlıq yerdə məskunlaşan etnos o coğrafi əraziyə, aran bölgəsində yaşayan isti iqlimə və düzənliklərə görə öz hərəkətlərini biçimləmişdir. Poeziyamızda sıx-sıx işlənən “bu qardaşım ağac, bu dal, bu yarpaq”, “dağlar, sizi xoş gördük”, “mən bulağam”, “dağlar, məni halal elə”, “duman, salamat qal” və s. kimi poetik deyimləri yalnız obrazlı təfəkkürün təzahürü kimi qiymətləndirmək səhv olar. Bu ifadələr daha çox qan yaddaşından süzülüb gələn mifoloji məkanla bağlı qədim babalarımızın nəsil-dən nəslə ötürülən mifik düşüncə tərzinin ifadəsidir.

Yuxarıdakı örnəkdə də (“Hər yerin adamı o yerin daşına, torpağına, ağacına, suyuna oxşayır”) Orxan Paşa məhz bu mifik düşüncəni özünəməxsus şəkildə çox sərrastlıqla ifadə etməklə insan-təbiət birliyini çağdaş yaddaşda təzələnməmişdir.

Orxan Paşa poeziyasında ülvə məhəbbətin tərənnümünə həsr olunmuş” durnatelli qoşmaları” oxuduqca insan öz ürəyində sanki kövrək və həzin duyğuların pıçıltılarını eşidir. Gəncliyin unudulmaz çağları, məhəbbətin şirin iztirabları oxucunu iliyindən sümüyünə qədər sızıldada-sızıldada keçən günlərə qaytarır. Sevgilisinin keçdiyi yerlərin yolçusuna dönən lirik qəhrəmanın fərdi yaşantıları, səmimi etirafları olduqca təbii bağışlayır:

*Necə çəkim bu verdiyin möhnəti?!
İndi mənəm dərdlilərin söhbəti...
Yarasına sığal çəkib xəlvəti
Ağrısından, göynəyindən öpdüyüm.*

Beş bənddən ibarət olan bu qoşmada aşiqin daxili monoloqu yalnız onun həsrət və nisgilini, keçirdiyi həyəcanları əks etdirmir. Poetik misraların harmonik biçimində sevgilisinə məhəbbətin iztirablarını yaşadan gözəl bir qızın zahiri və mənəvi gözəllikləri canlanır. ”Ürəyimdə ürəyindən öpdüyüm”, “baxışım ilə kürəyindən öpdüyüm”, “tənbehindən, gileyindən öpdüyüm” və

sair misralar bədii bir tablounun bənzərsiz çalarlarını tamamlayıb dolğunlaşdırır.

Orxan Paşanın məhəbbətin tərənnümünə həsr olunmuş bir çox qoşmalarında ustad sənətkarların nəfəsi duyulur. Bu cür qoşmaları ilə o, vurğunu olduğu Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Molla Pənah Vaqif, Dədə Ələsgər kimi ustadların yolunu yüksək sənətkarlıqla davam etdirir. Bu baxımdan şairin “Bəri gəl”, “Baş alıb gedir”, “Bir də”, “Gözəli” və digər seirləri çox səciyyəvidir.

Nağıl və dastanlarımızda, klassik ədəbiyyatımızda, aşıqların repertuarında əfsanəvi macərələri ilə vəsf edilən butalı aşıqların pənah yeri kimi təsvir və tərənnüm olunan Bağdad eli indiki kədərli və hüzn dolu görkəmi ilə şairin qəlbini göynədir. İmperialist qüvvələrin var-dövlət hərisliyi, qanlı qırğınlar törətmələri dərddli misralarla ifadə olunur. “Bombalar, güllələr altında səfi pozulan durnaların” əvvəlki gözəlliyi qeybə çəkilməmiş, Bağdadın dillərdə dastan olan dəbdəbəsiindən əsər-ələmət qalmamışdır. Budur, qoca Şərqiin düşdüyü dəhşətli vəziyyətin acınacaqlı mənzərəsi:

Qan tökülürdü

lənətə gəlmiş neft üzündən.

Çırpınırdı

Durnaların Bağdad eli,

Çırpımb qurtula bilmirdi

neft qoxuyan qan dənizindən.

Vaxtilə bizə yaxın və məhrəm olan Bağdadın, durna qatarının bədii obrazı indiki mənzərəsi ilə kəskin bir təzad təşkil edir. Bu təzad vasitəsilə şair milli-etnik yaddaşımızın dərin laylarını tərpedərək bizi zəngin keçmişimizə qaytarır.

Məhərrəm Qasımlı Azərbaycan folklorşünaslıq elmini yeni araşdırmalarla zənginləşdirən, uğurlu nəticələrə imza atan folklorçudur. O, istər tərtib - toplama işləri, istərsə də elmi araşdırmaları ilə səmərəli fəaliyyət göstərir. Görkəmli alimin ABŞ, Almaniya, Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan və bir çox başqa xarici ölkələrdə əsərlərini nəşr edilmiş, elmi yaradıcılığı haqqında tədqiqatlar aparılmış, dissertasiyalar yazılmışdır.

Aşıq yaradıcılığı, onun tarixi, regional xüsusiyyətləri, poetikası иля баьлы problem-məsələlər barədə müxtəlif həcmdə çoxlu əsər yazılmışdır. M. Qasımlının “Ozan-aşıq sənəti” adlı monoqrafiyası bu istiqamətdə aparılan fundamental araşdırma kimi beynəlxalq arenada dəyərləndirilən yüksək elmi əhəmiyyətə malikdir. Dörd dəfə (1996, 2003, 2007, 2011, 2015) Bakıda işıq üzü görən bu əsərdə alim aşıq sənətinin genetik qaynaqları, bu sənətin

təşəkkül və inkişaf mərhələləri, təsəvvüf simvolikasının aşiq sənətindəki yeri, dastan poetikasının alt qatları və s. haqqında elmi-nəzəri səviyyədə təhlillər aparmış, bir sıra mübahisəli və qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Azərbaycan folklorşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq o, aşiq mühitlərinin səciyyəsinə və elmi təsnifinə vermiş, onların mədəni-coğrafi mahiyyətini açıqlamışdır. Ümumiyyətlə, “Ozan-aşiq sənəti” monoqrafiyası elmi dövriyyəyə daxil olduğu gündən ictimaiyyət tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Fikrimizcə, bu sevginin ən ümdə səbəbi professor Məhərrəm Qasımlının özünün aşiq ocaqlarında yetişməsidir. “Mənim uşaqlığım saz-söz sərrafları içərisində keçib” – deyən müəllifin alimliyinin kökü saza-söz bağlılığındadır. Onun “poeziyada ən çətin iş saz şairi ola bilməkdir”-qənaəti də bu mülahizəni bir daha təsdiqləyir.

Aşiq sənətinin həm nəzəri, həm də praktik xüsusiyyətlərini dərinlən bilməsi və söz-sənət adamları arasında böyük nüfuz sahibi olması Məhərrəm Qasımlını Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin sədri vəzifəsinə gətirmişdir. Son bir neçə ildə aşıqları, baxşıları, ırçıları... bir sözlə, saz-söz sənətkarlarını beynəlxalq tədbirlərdə bir araya gətirən bu görkəmli alim türk dünyasını tarixi- mədəni və coğrafi arealda birləşdirir. O, bu yönündəki məhsuldar fəaliyyəti ilə ozan-aşiq sənətinin inkişafında önəmli rol oynayır, radio dalğalarında, televiziya ekranlarında müəllifi və aparıcısı olduğu dərin məzmunlu verilişlərdə bu sənətin müasir durumunu, mövcud problemləri elmi-nəzəri aspektlərdən şərh edərək, milli-mənəvi varlığımızın bu mühüm sahəsi ilə bağlı gələcək perspektivlərini müəyyənləşdirir.

Klassik ədəbiyyatımızın tədqiqi istiqamətində Məhərrəm Qasımlının “Şah İsmayıl Xətayinin poeziyası” adlı monoqrafiyası sərkərdə-şairin yaradıcılığına yeni bir elmi-nəzəri yanaşmanın, gərgin axtarışların səmərəli nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Kitabın “Mənəm Sultan Xətayi Şeyx Heydər oğlu” adlanan giriş hissəsi ilə tanışlıq kifayət edir ki, Şah İsmayılı bir şair və hökmdar kimi qüdrət və əzəməti ilə duyub tanıyasan. “Ruhumuzun, dilimizin qeyrətini çəkmək üçün, torpağımızın, yurdumuzun bütövlüyünə, birliyinə çatmaqdan ötrü Xətayi qılincına, qələminə and-aman yeri kimi baxmalıyıq”. Bircə bu cümlə bəs edər ki, Şah İsmayıl Xətayinin və onun haqqındakı monoqrafiyanın müəllifinin elmi və milli kimliyini bütün qayım-qədimliyi ilə dərk edib anlayasan.

Uzun zamandır ki, Aşıqlar Birliyinin sədri, Əməkdar elm xadimi, professor Məhərrəm Qasımlının təsəbbüsü və təşkilatçılığı ilə aşiq sənətinin təbliğinə həsr olunmuş silsilə tədbirlər, ustad sənətkarların yubileylərinin və görüşlərin keçirilməsi bir ənənə halını almışdır. Son dövrlərdə aşiq yaradıcılığına öləziyə maraq və sevgi məhz bu yönündə aparılan tədbirlərin, məqsədyönlü işlərin sayəsində getdikcə güclənir. Azərbaycan

aşığı əvvəlki qüdrət və əzəmətini bərpa etməklə yanaşı, qohum və qonşu xalqlar arasında nüfuz dairəsini və təsirini genişləndirir. Nadir istedad sahibi olan bu görkəmli insan həmsöhbət olduğu adamlarla aşığı aşığı, folklorçu ilə folklorçu, musiqiçi ilə musiqiçi kimi söhbətləşib özünəməxsus məntiqlə araşdırılan məsələlər barədə elə fikir və mülahizələr yürüdür ki, onun zəkasının itiliyinə, məlumatlarının genişliyinə heyran olursan.

Xalq ədəbiyyatının bilicisi, seir-sənət sənət xırıdarı, saz-söz sərrafı Orxan Paşanın-Məhərrəm Qasımının 60 yaşı tamam olur. Altmış yaşın mübarək işığında Məhərrəm Qasımının bədii və elmi yaradıcılığı, zəngin təşkilatçılıq fəaliyyəti dərin mənalı bir kitab kimi səhifə-səhifə açılıb cəfakəş bir insan ömrünün salnaməsini elmin və poeziyanın nəhayətsiz üfüqlərinə həkk edir. Bu üfüqlərdə filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatı laureatı, Əməkdar elm xadimi Məhərrəm Qasımlı yeni-yeni uğurların sorağı ilə qələm götürüb özünü və sözünü inamla, inadla сабақда апарып:

*Sən yorulmaz bir çaparsan,
Yaxşı ki, meydanda varsan!
Haqq deyib Haqqı taparsan
Sağ ol, sağ ol Orxan Paşa.*

SUMMARY

Unity of the Two Wings

The presented article is dedicated to professor Maharram Gasimli's creative-activity. Both his scientific and literary activity are analyzed by the author. It's emphasized that M.Gasimli's scientific-theoretical considerations and literary activities are very valuable and important for the enrichment of our philological sciences, literature and culture. His several poems, sayings, opinions are given and analyzed in this paper. One of his interesting and valuable saying is written from the professor monography such as «Our biggest mistake in the history was that we couldn't heighten the status of the Turkish language to the level of the status of the «Turkish sword». This opinion is highly appreciated by the author and with the analyses of such kinds of sayings and opinions of the professor Maharram Gasimli he enriches the article.

FƏRİDƏ KAZIMOVA

EL DEYİMLƏRİNİN TARİXİ-MİFOLOJİ SEMANTİKASI

(Neftçala folklorundan seçmələr əsasında)

Folklor ümumxalq həyatının tarixi gerçəkliklərini bədii şəkildə əks etdirən mənəvi sərvətdir. Eyni zamanda bu böyük xəzinəyə hər bir bölgənin ayrıca töhfəsi vardır. Regional xüsusiyyətlər, həmin bölgənin təbiətinə və əhalinin yaşam tərzinə uyğun cizgilər folklor nümunələrində canlılığı, təbiiyi şərtləndirir. Bu mənada Neftçala rayonuna aid xalq ədəbiyyatı örnəklərinin ümumazərbaycan folklorunda yeri və özünəməxsusluğu diqqət çəkir. Bu bölgənin folklorunu ilk dəfə sistemli araşdırmaya cəlb edən A. Səfərova atalar sözü və məsəllərə diqqət çəkərək yazır: “Etnoqrafik milli-

mənəvi dəyərlər, adət-ənənəyə bağlılıq digər regionlarda olduğu kimi bu bölgədə də çox güclüdür. ...Bu baxımdan atalar sözləri və deyimlər fikrimizi daha aydın əks etdirir”(1,11). Məlum olduğu kimi el deyimləri, xalq ifadələri daha operativ, praktik səciyyə daşıyır. Epik növün bu kiçik həcmli nümunələri tez yadda qalması, fikrin ifadəsini asanlaşdırmağa xidmət etməsi səbəbi ilə daha yayğındır. Xalq ədəbiyyatının yorulmaz toplayıcısı və tədqiqatçısı S. Paşayev xalq söyləmələrinin spesifikliyini belə xarakterizə edir: “...buradakı əhvalatdan doğan məntiqi nəticənin gücü ondadır ki, insanı uzun müddət təsirsiz buraxmır. Xalq söyləmələrində təkcə tariximiz, məişətimiz, adət-ənənəmiz yaşamır, onda başlıcası həyat həqiqətləri yaşayır”(2,3). Eləcə də xalq ifadə və deyimlərinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən bəhs edən B. Hüseynov “Rəvayətli ifadələr” kitabında yazır: “...Məsəl və ifadələrlə əlaqədar olan rəvayət və tarixçələri öyrənmək – müəyyən məlumatla yanaşı, hər bir kəsə bu obrazlı ifadələrdən düzgün və yerində istifadə etmək imkanı verir”(3,3). Qeyd edək ki, Musa Adilovun “Niyə belə deyirik?”(4), Ş. Cəmşidovun “Elimizin söz boğçası”(5) kitabları

da xalq hikmətinə qədirbilən münasibətin ifadəsi olaraq meydana çıxmışdır. Görkəmli tədqiqatçıların təcrübəsindən bəhrələnməklə biz də bir qisim deyimlərin məzmununa işıq tuturuq.

Dodurğadan gəlmək. “Bu ifadə yad görülmək”, “istənilməmək” anlamındadır. El arasında belə münasibətlə yanaşılan adamlar haqqında “o, Dodurğadan gəlib, niyə incidirsiz?”, “Camaata qoşul, Dodurğadan gəlməmişən ki?” və s. kimi ifadələr işlədilir. Bəs Dodurğa nə deməkdir, yaxud haradır? XIV əsr Azərbaycan tarixçisi F. Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində Oğuz xan oğlu Ay xanın oğlanlarından birinin adı “Durdurqa”- (yəni ölkələr alan) kimi qeyd olunur (6,39). Ə. Bahadırxan isə bu sözü indi tələffüz etdiyimiz kimi, yəni “dodurğa” şəklində vermişdir (7,71). F. Sümər “Oğuzlar” kitabında “Dodurğa” haqqında müəyyən sənədlərə istinadən danışır. Belə ki, XIV əsrə aid vergi dəftərlərində Anadoluda yaşayan 24 oğuz boyunun əhalisi, ərazisi haqqında məlumat verən tarixçi VII boy olaraq Dodurğanı qeyd edir. Araşdırmalara görə, Dodurğa//Todurğa adlı kənd və nahiyələr Ankara, Bolu, Qarahisar, Kastamonu, Sivas bölgələrində qeydə alınmışdır(8,407). Görünür, atlı həyat tərzini keçirən, daha geniş otlaqlar axtarmaq üçün bir eldən digərinə köçən tayfalar arasında müəyyən narazılıqlar olmuş, Dodurğa boyundan olanlar sıxışdırılmışdır və “Dodurğadan gəlmək” ifadəsi tarixi sosial-ictimai münasibətlərin izlərini özündə ehtiva edir.

Tikəsi Tanrıya çatmaq, Allaha pay aparmaq ifadələri mifik görüşlərdən, qədim təsəvvürlərdən qaynaqlanır. Məişətdə, evdə hər hansı qida məhsulu tez yeyilib bitəndə: “Tikəsi Tanrıya çatmadı”, boyu sürətlə böyüyən uşaqlar, yeniyetmələr haqqında: “Elə bil Allaha pay aparacaq” və s. ifadələr işlədilir. Əslində, bu ifadənin məcazi anlamı tarixən mövcud olmuş real məzmununa əsaslanır. Əski dövənlərdə kəsilən qurbanlardan tanrılara pay ayrılırmış. Bəzi bölgələrdə indi də bu inamın izləri yaşamaqdadır. B. Abdulla M. H. Təhmasibə əsaslanaraq əcdad kultuna inamın ifadəsi olan “Ata-baba günü” barədə məlumat verir. Həmin günlərdə əcdad ruhlarının öz ocaqlarına baş çəkəcəyinə inanırlar. Odur ki, evlərdə xörəklər hazırlanar, bu xörəklərdən bir qabda götürülüb bacaya qoyularmış(9,188). Azərbaycanın cənub bölgəsində cümə axşamlarına “Adına axşamı” deyilir və həmin axşamlarda ruhların öz ocaqlarına gəldiklərinə inanırlar. (Cümə axşamı hər kəs öz evində dünyadan köçənlərinin adına yemək bişirir. Odur ki, bu gün “Adına” adlanır.) Qeyd edək ki, bayram günlərində qəbir üstünə müəyyən yeməklərin aparılması, cümə axşamları süfrədən pay ayrılıb kənara qoyulması qədim görüşlərin izləri kimi yaşamaqdadır. “Dədə Qorqud kitabı”nın “Qazan xanın əsir olub oğlu Uruz çıqardığı boy”da kafər elində ölümlərə aş verilməsi barədə bəhs

olunur ki, bu nüans ruhlar dünyasına inamı əks etdirir. Bu inanclar işləmiyyətdən çox-çox öncələrə aiddir. İslami görüşlərdə Allah maddiləşdirilmir, laməkandır. Tanrıya pay ayırmaq ritual olaraq İslama zidd olduğundan icra edilməsə də, “Adına axşamı”, “Ata-baba günü” kimi inanaclarda, eləcə də xalq dilində işlənən deyim və ifadələrdə onun əlamətləri qalmaqdadır.

Qağan igid. El arasında öymə, təqdir, bəyənilmə məqamında işlənən bu deyim güclü, cəsəətli, qorxmaz, əsasən, qüvvəsindən daha çox iş görənlər haqqında deyilir. İfadənin əsas məna yükü “qağan” sözü üzərindədir. “Qağan” ümumişlək olmayan söz qruplarına – tarixizmlərə aiddir, yəni müasir ədəbi dilimizdə mənası tam anlaşılmır. Lakin deyimin tərkibində hifz olunub saxlanılmışdır. Məlum olduğu kimi, “qağan”// “kağan” // “xaqan” qədim türk dilində titul – dövlətin birinci şəxsinin siyasi rütbəsini bildirir. Orxon-Yenisey abidələri, “Dədə Qorqud kitabı” kimi möhtəşəm yazılı mənbələrdə bu söz geniş şəkildə işlənmişdir. Yeri gəlmişkən deyək ki, xan və ağa titulları, eləcə də el dilində işlənən “qağa” müraciət forması qağan//xaqan sözləri ilə eyni semantik mənaya malikdir. Odur ki, VII yüzillikdə alban tarixində bu söz “Tanrıxan”, XII yüzillikdə isə Suriya tarixində Qantanqırı (xan tanrı) kimi işlənmişdir(10,31).

Bəzən kiminsə haqqında: **“Başının tükü ayağına salama gəldi”**, - deyilir. Bu deyimin məzmunu mifik baxışlardan qaynaqlanır və semantik yükündə mübaliğəli təsvirlə dərdin, yaşanmışların ən ağrılısının bədii ifadəsi yer tutur. Həddindən çox əziyyət çəkmək anlamına gələn bu deyimin izləri ən qədim görüşlərdən boy göstərir. İnanclara görə, saç – başın tükü insanı sakral aləmə (ruhlar dünyasına) bağlayan vasitə, mediatrdır. Odur ki, saçla bağlı dünyanın bir çox xalqlarında saysız sınımlar vardır. Xalqımızın inanclar sistemində kəsilmiş saç tapdamağın günah sayılması, qədim zamanlarda yaxın adamlarının saçından kəsilib ölənün üzərinə qoyulması, uşağın ilk saçının bir yaşında qırılması və bunun ailə daxilində təntənə ilə qeyd olunması və s. kimi adətlər mövcuddur. Folklorşünas B. Abdulla saçla bağlı sınımları saç ruhuna inamın izi kimi izah etmişdir (11,8). Bu inancın izləri “Dədə Qorqud kitabı”nda Qazan xanın məlum yuxu yozumu səhnəsində bir daha vurğulanır, yuxuda saçın uzanması qan-qadaya yozulur. Eləcə də “Dədə Qorqud” eposunun “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”nda “Başının biti ayağına dəridi” cümləsi gördüyündən dəhşətlənən Qanlı Qocanın duyğularının bədii ifadəsini əks etdirir. Göstərilən misallar izaha cəlb etdiyimiz ifadənin mifik semantikasına aydınlıq gətirmiş olur. Bu el deyiminin yaranmasında saçla bağlı görüşlərin baza rolunu oynadığı aşkardır. İraq-Kərkük türkmənlərinin folklorunda rast gəlinən “Saçın biləyinə dolansın”

qarğısı “Saçın ayağa gəlməsi”(12,65) kimi əzablı bir halın məzmunca əks-sədasıdır. Lakin “başın tükünün ayağa salama gəlməsi”, yəni sakral bilinən saçın ayağa ehtiram etməsi, zənnimizcə, daha əski baxışların təzahürüdür. İnsanın tam bir orqanizm olmaqdan fərqli görülməsi ayrı-ayrı üzvlərinin anlam və mifoloji semantikasından qaynaqlanan rəmzi məzmunla bağlıdır. Məsələn, “Allah sağ gözü sol gözə, sağ əli sol ələ möhtac eləməsin”, “Naçar baş ayağı çox incidər”, – atalar sözləri fikrimizə əsasdır. Ayağın daim hərəkət edən, bütün vücudun yükünü çəkən olması bu ifadə kontekstində saçın çox əziyyət çəkmiş ayağa salama gəlməsi kimi ifadə olunur.

Quyruq deyil, tuğdu, tuğ. İnadkar, öcəşkən, dediyindən dönməyən adamlar haqqında deyilən bu ifadə maraqlı mənə açımına malikdir. Əvvəlcə ifadəni təşkil edən sözlərin semantikasına nəzər salaq. “Quyruq” heyvanlarda bədən hissəsi olduğu məlumdur. “Tuğ”un hansı anlama gəldiyini müəyyənləşdirmək üçün epik və tarixi məqamlara nəzər salaq. İlk növbədə onu deyək ki, “Dədə Qorqud kitabı”nda bu söz bir neçə yerdə keçməkdədir: “Qazan bəyin qardaşı kafirin tuğu ilə sancağını qılıcladı, yerə saldı”(13,62); “Boyu uzun Burla xatun qara tuğın kafərin qılıcladı, yerə saldı”(13,107). Bu detallardan aydın olur ki, tuğ bayraqa yanaşı tutulur və döyüş atributudur. Tuğla quyruğun eyni kontekstdə izah olunması göstərir ki, tuğ heyvan quyruğundan olmuş. Bu ifadənin əks-sədası “Dədə Qorqud kitabı”ndan boy göstərir. Belə ki, Qaragünə oğlu Qarabudağın təyinləri içində yer alan “atı bəhri qotazlı” ifadəsi bu deyimə məzmununa işıq tutur. Qorqudşünas Ş. Cəmşidov yazır: “ ... “bəhri qotaz” qədim türk süvarilərinə məxsus at zinətidir. Dəniz öküzü deyilən heyvanın, yaxud Çin dağlarında yaşayan tibet öküzünün quyruğundan düzəldilmiş “bəhri qotazı” məşhur sərkərdələr və igidlikdə ad qazanmış qəhrəmanlar atın boynundan və bayrağın başından asardılar”(14,145). Eləcə də F. Rəşidəddin “Oğuznamə” əsərində atlı oğuz igidlərini belə təsvir edir: “Boz atın üstündə bir adam oturmuş və atın sinəsinə qara qotaz bağlamışdı” (6,52). Qız qalası Dövlət Muzeyində XV əsrə aid qəbir başdaşı üzərində üzəngisindən uzun tüklü heyvan quyruğu asılmış at təsvir olunmuşdur. Eləcə də N. Gəncəvinin “Xəmsə”sinin XV əsrə aid əlyazmasında “bəhri qotazlı at” təsvir edimişdir (14,633). İfadənin semantikasına gəldikdə isə niyə “quyruq deyil, tuğdur” deyilir? Mənbələrə görə, türklərdə ən yaxşı qurban yak adlanan Sibir öküzü sayılırdı. Bu öküzə sığır da deyilirdi. Sığırın quyruğu simvolik olaraq onu ovlayan döyüşçülərin atından asılırdı. Yaxın quyruğu at quyruğuna bənzəyir. Ancaq yak ələ keçirmək olduqca çətin idi. Buna görə at və ya inək kəsmək məqbul hesab olunurdu(15,55). İfadənin məzmunundan çıxış edərək demək olar ki, at və

inək quyruğunu tuğ əvəzinə qəbul etdirmək çətin olduğundan “Quyruq deyil, tuğdur, tuğ” el deyiminə çevrilmişdir.

“Dədə Qorqud” eposunda “tuğulğa”(dəbilqə), antroponimlər sistemi-mizdə “Tuğdar” adı mövcuddur. Qeyd edək ki, Ələmdar antroponimik vahidi, bayraqdar leksemi “Tuğdar” antroponimini ilə eyni semantik məzmununda çıxış edir. “Tuğ” tarixizm olaraq bu gün işlək olmasa da, dilimizdə müəyyən leksik vahidlərin tərkibində qorunub saxlanmaqdadır. Deməli, el dilində işlənən “quyruq deyil, tuğdu, tuğ” deyimi tariximizin çox dərinliklərinə aid tarixi-mifoloji informasiyanı bugününüzə daşıyan şifrə, leksik-semantik koddur.

Göy öküzün tükündən xəbər vermək. Türklərin inancına görə, dünya göy öküzün buynuzları üstündə bərqərar olub. El arasında çox bilən, uzun ömür yaşamış adamlar haqqında “göy öküzün tükündən xəbər verir”, – deyilir. Yəni dünyanın yaranmasından ta bu günə qədər olanlar yaddaşındadır.

Qızılbaş köhnəsi. İfadənin birinci tərəfini təşkil edən “Qızılbaş” sözü Azərbaycan tarixinin Səfəvilər dövründən məlumdur. Bu deyim xalq arasında qızılbaşlara hörmət və ehtiram əlaməti olaraq yayılmış və dildəndilə keçmişdir. Yerli əhalisinin çox hissəsi tərəkmə-elat tayfalarından olan Neftçala rayonunun kəndlərində “qızılbaş köhnəsi” ifadəsinin geniş yayılması çox təbiidir. İfadənin semantikasi birbaşa tarixlə səsləşir. Tədbirli, müdrək, eləcə də az tapılan əşyalara sahib adamlar barədə “Filankəs Qızılbaş köhnəsidir” söylənilir ki, bu ifadə qızılbaşların xalq arasında böyük nüfuzla malik olduğunun göstərən faktlardandır. Qızılbaşların nüfuzunu şərtləndirən əsas detal isə siyasi səbəblərlə bağlı olmuşdur. Professor M. Qasımlı bu barədə yazır: “Səlcuqlu dönməndən sonra soyuq qarşılandıqlarına və ikinci dərəcəli tayfalar sayıldıqlarına görə Osmanlı xanədanından narazı olan, Ağqoyunluların zəifləməsi ilə siyasi güvənci, inamı azalaraq pərakəndə vəziyyətə düşən türkman boyları Qızılbaş-Səfəvi bayrağının altına bir ümid – qurtuluş yeri kimi toplanırdılar”(16,7). Bu tarixi fakt Qızılbaşlara dərin ehtiram yaratmış, həmin tarixi rəğbətə davamı olaraq “Qızılbaş köhnəsi” ifadəsi əbədilik qazanmışdır. İfadənin tərkibindəki “köhnə” leksemi gəldikdə isə el dilində qayım-qədimlik, pıranilik anlamında işlənən “köhnə kişilərdən olmaq” deyimi ilə eyni kontekstdə çıxış edir. Bu məzmun Qızılbaşlara rəğbətlə birləşdikdə ifadənin fikir yükü neçə qat artmış olur.

Qırx ilin qələndəri. Deyimin mənə tutumu sufi təriqətlərindən biri olan Qələndəriliklə bağlıdır. Mənbələr Qələndərliklə bağlı belə məlumat verirlər: “Təriqətin banisi monqol yürüsləri zamanı Səvadan Dəməşqə gəlmiş fars əsilli Cəmaləddin Məhəmməd Yunus əs-Səvaci olmuşdur. Yoxsulluğu,

səfilliyi, şəriət qanunlarına münasibətdə biganəliyi təbliğ edən bu sufi təriqətinin mənsubları dinin vacib buyurduğu ibadətlərdən yayınmış və heç vaxt işləmişlər. Onların hətta şəxsi mülkiyyətləri də olmamışdır. ...Onların dünyagörüşünə, həyat tərzinə hind inancları və buddizm təsir etmişdir. Müsəlman dünyasının bir çox yerlərində yayılmış bu təriqət zahidliyə meyil edən başqa təriqətlərin dini-fəlsəfi düşüncələrinə təsir göstərmişdir”(17). Digər təriqət mənsubları kimi qələndərilər də bu və ya digər şəkildə öz ideyalarını yaymaqla məşğul olmuşlar. Təbii olaraq, bu yolda uzun illər sərf edənlər xanəqahlarda hörmətli tutulurdu. Eldə-obada hər hansı bir sahədə uzun illər çalışan, o işin hər gizlisini, sirrini bilənlər barədə deyilən “Qırx ilin qələndəri” ifadəsi öz ilkin tarixi semantikasından uzaqlaşaraq peşəkarlıq və ustadlıq anlamını daşımaqdadır. İfadənin tərkibində yer alan “qırx” sayının işlənməsinə gəldikdə isə “q” səsi deyimində səslənişində ahəngdarlıq və poetiklik yaradır. Eyni zamanda qırx folklorumuzda müqəddəs saylar sırasındadır. Sirlər qırxıncı otaqlarda saxlanır, qəhrəmanlar qırx gün, qırx gecə yol getdikdən sonra mənzil başına çatırlar, körpənin qırx günlük müddəti, ölünün qırx gün yasının saxlanması və s. faktlar qırxın mifik mahiyyətindən xəbər verir. Eyni zamanda qırx illik müddət el arasında mübaliğəli zaman kəsimi anlamında qəbul edilir. Qələndəriliyin qırx illə əlaqələnməsi folkloradakı mifik-semantik yüklə bağlıdır.

Yollarda abdal olmaq. İfadənin bədii tutumu “abdal” sözünün üzərindədir. Türkiyə türkcəsində bu söz “axmaq”, “ağılsız” anlamında işlənir. Lakin təsəvvüf ədəbiyyatında “Abdal” deyilərkən maddiyatdan uzaq, özünü Allah yolunda qurban edən sufilər nəzərdə tutulur. C. Bəydili abdalı Ələviliklə əlaqələndirir və “Ələvi olaraq bilinən zümrə” adlandırır(18,12). Ümumilikdə, sufi təriqətlərinin nümayəndələri dərvişi həyat təzi keçirər, təriqət ideyalarını yaymaqdan ötrü el-el, oba-oba gəzər, nağıllar söyləyər, müxtəlif dərvişi nəğmələr oxuyar, fərqli biçimdə rəqslər edər, Məhərrəmlik mərasimlərində isə Kərbəla şəhidlərinə həsr olunmuş mərsiyələr deyərmişlər. Dərvişlərin sənəti, peşəsi olmazmış. Odur ki, bu dağınıqlıq xalq arasında o qədər də xoş qarşılanmadığından boşuna yol qət edən, uzaq yol gedib nəticə əldə edə bilməyəndə “yollarda abdal oldum” deyilər.

Şah Abbasın xalısı. “Xalçaçı Şah Abbas”, “Baftaçı Şah Abbas”, “Keçəçi Şah Abbas” nağılları folklorumuzda çoxvariantlılığı səciyyələndirən məşhur nümunələrdəndir. Lakin Neftçala rayonunda “Xalçaçı Şah Abbas” nağılı daha işləkdir. Bu səbəbdən də “Şah Abbası xalısı” ifadəsi geniş istifadə olunur. Nağılın məzmunundan məlumdur ki, Şah Abbas vəziri ilə təğyiri libas olub gəzərkən əsir tutulur, zindana salınır. Zindənda toxuduğu xalılarda

əsir olduğunu işarələrlə təsvir edir. Xalılar bazarlarda satılanda şahın arvadı naxışları tanıyır, böyük miqdarda ənam verib onu gətirənlərdən xalılarının kimdən alındığını öyrənir. Yeri müəyyənləşəndən sonra Şah Abbas və oradakılar azad olur. Nağılın məzmununun bədii yekunu kimi səslənən “Şah Abbasın xalısı” zərb-məsəli əsas ideyadan fərqli olaraq satirik və kinayəli anlamda işlənir. Belə ki, əslində sıradan olan, lakin dəyərindən qat-qat artıq təqdim edilən əşyalar barədə “Şah Abbasın xalısı deyil ki...”, “bu lap oldu Şah Abbasın xalısı” ifadələri ilə münasibət bildirilir. Belə səsləniş əsas fikirdən qaynaqlanmaqla müəyyən kontekstə uyğunlaşdırılan deyimlər sırasındadır.

Şah Abbasın qazanı. Rəvayətə görə, Şah Abbas şərt qoyur ki, kim gecəni səhərəcən ayazda açıq havada qala bilsə, xəzinəmin yarısını ona verəcəyəm. Sərkərdələrdən biri bu şərtə razı olur. Səhər baxırlar ki, sağ-salamatdır. Şah sirri soruşanda sərkərdə cavab verir ki, dayanmadan gəzmişəm. Şah şərtədən boyun qaçırmaq üçün deyir ki, göydəki o ala ulduzdan işıq düşüb, sən qızınmısan.

Sərkərdə bir müddət sonra şahı qonaq çağırır. Bir böyük qazanı ocağa qoyur, altında balaca bir şam yandırır. Şah, əyan-əşrəf yemək gözləyir. Yemək bişmək bilmir ki, bilmir. Şahı dəvət edir ki, gəl özün bax, gör bişib, ya yox. Gəlib baxanda Şah da, ətrafındakılar da bir ağızdan deyirlər ki, bu hündürlükdə ocaqda bir şam istisinə bu böyüklükdə qazan necə isinsin? Onda həmin sərkərdə cavab verir:

–Mən göydəki ulduzdan isinə bilirəm, bu qazan bu şamdan isinməzmi?

“Şah Abbasın qazanı” ifadəsi bu gün həm praktik, həm də məcazi mənada işlənir. Yəni gec bişən xörəklər barədə də, gec başa gələn işlər, düzəlməyən məsələlərdə də bu məsəl səslənir.

Gülüstanlı qazanı. Deyimin semantikasını Alarvadı, Hal, Hal anası mifik obrazı ilə əlaqələndir. Deyilənə görə, tərəkəmə tayfaları içində Gülüstanlı deyilən bir tayfa varmış. Bu tayfadan olan bir nəfər kişi Hal tutubmuş. Hal çox yalvarır, o da açıb buraxır, amma and içdirir ki, bizim Gülüstanlı tayfasına xətərin dəyməsin. İnanca görə, Hal həm də evdən bərəkəti aparır, ruzini tükədir. Bu nəsildən olan yaşlıların söylədiyinə görə, Gülüstanlıların süfrəsi, taşağı bərəkətli olar. Başqalarından götürüb azladar, Gülüstanlıların ocağına gətirib çoxaldar. Odur ki, bu tayfadan olanlar nə qədər qonaq-qara olsa da, “Gülüstanlı qazanıdı, bərəkəti dibindədir, hamıya çatacaq,” – deyirlər. Bir də elə bu inancın davamı olaraq, inanılır ki, Hal gülüstanlı ağsaqqalından qorxar, onun olduğu yerə gəlməz. O səbəbdən də, uşaq dünyaya gətirən qadınların yanına Gülüstanlı ağsaqqalının papağını qoyarlar

ki, Hal nə anaya, nə də uşağa xətər toxundurmasın.

Əzrayıl alması. Tapılmayan əşyalar haqqında, yaxud da kimsə bir şeyi saxlayıb heç kəsə verməyəndə “Əzrayıl almasıdır elə bil”, “Əzrayıl alması deyil ki...” kimi ifadələr söylənir. İslami təsəvvürlərə görə, Əzrayıl ölüm mələyinin adıdır. Alma isə mifik baxışlarda xüsusi yer tutur. Dastanlarımızda, nağıllarımızda qəhrəmanlar dərvişlərin verdiyi almaların ovsunu ilə doğulur, divlər, şər qüvvələr qaranlıq dünyadan almanın ardınca işıqlı dünyaya gəlirlər. Alma murad, istək, dilək, cavanlıq və dirilik meyvəsidir. Maraqlıdır ki, can alanla ömür, xoşbəxtlik, dirilik bəxş edənin adı eyni kontekstdə çıxış edir. Bu həm mümkünsüzlük, həm də əks semantemli leksik vahidlərin bir ifadə məzmununda birləşməsidir.

Sözün birini Ala dağdan, birini Qara dağdan demək. Rabitəsiz sözlər danışan, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan mətləblərdən bəhs edən adamlara aid olunur. Ala və Qara dağlar “Dədə Qorqud kitabı”nda müxtəlif ərazilərdə yerləşən coğrafi obyektlər kimi təsvir olunur.

Ozan olmaq. Ozan qədim saz-söz sənətkarıdır. Müxtəlif tarixi kəsirlərdə fərqli vəzifə və statusları özündə əks etdirən ozanın zamanla əvvəlki nüfuz və əhəmiyyəti zəifləmişdir. Folkloru tarixi-müqayisəli metod əsasında araşdıran məşhur folklorçu M.H.Təhmasib yazır: “Bu hiddət, münasibət sonralar daha da dərinləşir və “dərindən ozan olmuşam” kimi istehza dolu ifadələrin yaranmasına qədər gedib çıxır”(19,40). İndi də eldə-obada kimsə çox danışanda, mətləbi uzadanda “ozan olasan”, “ozan oldun”, “ay ozan olmuş, nə çox danışdın” və sair kimi ifadələr deyilir.

Fələk oğlu Firdovsi göydən enib gələ baş açmaz. Sirri bilinməyən adamlar haqqında, dolaşmaq, cəncəl işlər barədə söylənir. El dilində “Fələk” deyəndə “dünyanın gedişati”, “zamanın gərdişi”, “göy”, “səma” nəzərdə tutulur. “Firdovsi” “cənnət bağı” deməkdir, bu mifik-əsatiri, dini inanclarda olan bir məkandır. Maraqlıdır ki, bu ifadənin tərkibində Fələk və Firdovsi şəxs adı olaraq çıxış edir.

El deyimlərdən və ifadələrindən geniş istifadə nitqi maraqlı, dinlənənə edir, eyni zamanda etnoqrafik cizgiləri əks etdirmə baxımından çoxçalarlığı, tarixiliyi, mifoloji görüşlərə bağlılığı ilə səciyyəlidir. Eyni zamanda deyimlərin dildə yaşadılması xalqın keçmişi ilə bu günü arasında olan mənəvi körpünün qorunmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərova A. Neftçala-Salyan folkloru mühiti (Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dərəcəsi almaq üçün yazılmış dissertasiyanın Avtoreferatı). Bakı, 2016.
2. Azərbaycan xalq söyləmələri / Toplayan və tərtib edən Sədnik Paşayev/ Bakı, 1992.
3. Rəvayətli ifadələr / Toplayan və tərtib edən B. Hüseynov/ Bakı, 1961.
4. Musa Adilov. Niyə belə deyirik? Bakı, 1973.
5. Elimizin söz boğçası / Toplayan və tərtib edən Ş. Cəmşidov/ Bakı, 1997.
6. Rəşiddədin F. Oğuznamə./R. Şükürovanın tərcüməsi ilə/ Bakı, 1992.
7. Bahadır xan Ə. Şəcəreyi-tərakimə. Bakı, 2002.
8. Sümər F. Oğuzlar. Bakı, 1992.
9. Abdulla B. Salur Qazan. Bakı, 1999.
10. Azərbaycan tarixi qaynaqları. Bakı, 1989.
11. Abdulla B. Haqqın səsi. Bakı, 1989.
12. Kərkük folkloru antologiyası. /Tərtib edən Qəzənfər Paşayev/ Bakı, 1990.
13. Kitabı-Dədə Qorqud. /Tərtib edən S. Əlizadə/ Bakı, 1999.
14. Cəmşidov Ş. Kitabı-Dədəm Qorqud. Bakı, 1999.
15. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1987.
16. Qasımlı M. Şah İsmayıl Xətayinin poeziyası. Bakı, 2002.
17. Qələndərlik. <https://az.m.wikipedia.org>.
18. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, 2003.
19. Təhmasib M. Azərbaycan xalq dastanları (Orta əsrlər). Bakı, 1972.

SUMMARY**Historical-mythological Semantics of National Sayings**

This article is about national proverbs and sayings. These folklore examples are connected with the life of people. The folklore of every region is remarkable with its special features and characteristics. Very interesting and important historical facts occur in the proverbs and sayings. Such folklore samples are widespread in our literature and they are very valuable part of our culture and history.

İLHAMƏ MUXTAR
fəlsəfə doktoru

LƏNKƏRAN-ASTARA BÖLGƏSİNİN MƏİŞƏT MƏRASİMİ NƏĞMƏLƏRİ

Azərbaycanın qədim tarixə və xüsusi coğrafi əraziyə malik dilbər güşələ-rindən biri də Lənkəran zonasıdır. Lənkəran zonası həm təbiətinin zənginliyi, həm də əhalisinin müxtəlifliyi ilə seçilən ərazilərdəndir. Lənkəranda ta qədimdən müxtəlif etnik qruplar məskunlaşmışlar. Qədim tarixə malik bu diyarda talışlar çoxluq təşkil etdiyinə görə “Talış zonası” da adlandırılır. Talış zonasına məxsus çoxlu folklor nümunələri vardır. Azərbaycan folklorunun zənginləşməsində, öyrənilməsində respublikada yaşayan azsaylı xalqların da böyük rolu olmuş və proses indi də davam edir. Bu baxım-

dan Lənkəran-Astara bölgəsindən topladığımız bəzi nəğmələr haqqında danışmağı məqsədə uyğun bilidik.

Bütün xalqların şifahi yaradıcılığında olduğu kimi Lənkəran-Astara bölgəsində yaşayan talışların elliklə keçirdiyi mərasimləri və bu mərasimlər zamanı oxunan nəğmələr sevinc, şadlıq, ya da dərd, kədər qəm-qüssə aşılایır. Ailə - məişət mərasimləri içərisində doğum mərasimi və onun poeziyası diqqəti çəkir.

*Laylay çaldım həmişə,
Quşlar keçər qəmişə,
Allah səni saxlasın
Bu beşikdə həmişə.*

Doğum mərasimində uşağa adqoyma, ilk diş çıxarması, uşağın formalaşmasında müstəsna rol olan beşik nəğmələri və s. məsələlər də Lənkəran-Astara mərasimlərində əks olunmuşdur.

*A nəğdi, nəğdi, nəğdi
Bu balam hamıdan ağdı
Bu balam hayandan gəlir.
Şirvan toyundan gəlir
Şatırı çarığtynan
Buxarı papağtynan
İpəy dolağtynan*

Talışların özlərinəməxsus şivədə yaratdıqları laylalar, oxşamalar bu xalqın özü qədər qədim və Azərbaycan folklorunun, etnoqrafiyasının ayrılmaz hissəsi olduğunu göstərir.

*Başva dönüm baş kimi
Noxuddu bozbaş kimi
Xərməndəki daş kimi
Qurban olum bu balama,
Qurban ayində,
Qurban kəsim Sabir bağında*

Yüzüllər boyunca nəsil-dən-nəsilə ötürülən, musiqi ilə xalq şerinin vəhdətindən meydana çıxan xalq nəğmələri, xüsusən də toy və halay nəğmələri Lənkəran folklor mühitində xalqın mənəvi mədəniyyəti, həyat tərzini, keçmişini, bu günü və xalq dilinin mühafizə edilməsi, zənginləşməsi, gözəlləşməsində bənzərsiz bir mirasdır.

Milli toylarımız indi olduğu kimi, müxtəlif mərhələlərdən ibarət olmuş və hər bir mərhələ də özünəməxsus nəğmələrlə cilalanmışdır. Nişan-toy mərasimində oxunan nəğmələrdə əsas fikir xeyir-dualar, alqışlar, sevib-sevilənlərə, yeni ailə quranlara uğur, səadət, xoşbəxtlik diləməkdən ibarətdir. Aşağıdakı bayat-nəğmələrə nəzər salsaq bunun şahidi olarıq:

*Evimizi bəzərsən, ay qızım
Evimizdə gəzərsən, ay qızım
Qulağına sırğa taxım,
Barmağına üzük taxım,
Hamıdan gözəlsən, ay qızım.*

Yazıya aldığımız nəğmələr içərisində bacıların qardaşla bağlı istək-arzuları daha maraqlıdır. Bu nəğmələrdə qardaşın boy-buxunu, sənəti-sübu-

tu, sevdiyi qız, bu qızın müxtəlif keyfiyyətləri sadalanır, təriflənir. “Mübarək ay” nəğməsi fikrimizi bir daha təsdiqləyir:

*Mübarək, ay mübarək
Qardaş, toyun mübarək.
Su gəlir lilləndirir,
Bağcanı gülləndirir
Qardaş bir qız sevibdir
Dilsizi dilləndirir.
Mübarək, ay mübarək
Qardaş, toyun mübarək.
İdarənin özündən,
Katiblərin sözündən*

Lənkəran-Astara bölgəsində yaşayan insanlar öz ana dilləri ilə yanaşı toy-düyündə daha çox azərbaycan dilində nəğmələr oxumuşlar. Bacının dilindən oxunan aşağıdakı bayatı-nəğmələrə diqqət etsək görərik ki, bu cür hallar xalqlar arasında milli ayrı seçkiliyin olmamasından xəbər verir.

*Ağam xan otağında,
Mirzəm xan otağında,
Gör necə şamlar yanır,
Qardaş bəy otağında.
Balaca nar kolları,
Narın nə gözəldir.
Qardaş, başına dönüm
Yarın nə gözəldir.*

Nişanda, toyda qız-gəlinlər yallı gedərək müxtəlif həzin, ürəyəyatımlı nəğmələr ifa etmişlər. Lənkəran-Astara ərazisində el şənlikləri zamanı qız-gəlin tərəfindən ifa edilən halaysayağı oyunlardan biri də lolodur. Oyunda ortada durmuş ifaçıların sözlərinə qarşı hamı müxtəlif hərəkətlər edərək bir yerdə “lo-lo-lo” deyə-deyə yeriyirlər.

*Hay bu gələn beş atlıdır
Hay lo-lo-lo, yer yələlə
Hay beşi də boş atlıdır.
Hay lo-lo-lo, yer yələlə*

*Hay qurban olum qardaşa
Hay lo-lo-lo, yer yələlə
Qabaqda boz atlıdır.
Hay lo-lo-lo, yer yələlə.*

Bu qəbil nəğmələrdə poetik səs effektləri-allegorisiya olduqca musiqili, sədalı, ürək oxşayandır. Bu nəğmələr xalq bəstəsinə gözəl nümunələrdir desək heç də səhv etmərik.

*Qardaş, adıva qurban,
Alma dadıva qurban
Səni yalqız demirəm
Gül adaxlıva qurban.
Qardaş, qardaş xoş qardaş
Yəhəri gümüş qardaş
Qərib bacın evidir
Atın saxla düş qardaş
Qardaşın adaxlısı
Qırmızı dodaqlası
Qardaş alma yolladı
Tez aldı adaxlısı*

Topladığımız nəğmələrin bir qismini duet-dialoqlar təşkil edir. Bu duet-dialoqlar olduqca incə, zərif, umu-küsülü, bir qədər də zarafatyana həqiqətlərdir. Məsələn:

Qız:

*Həyatinizin gülü ollam
Tədirinizin külü ollam
Oğlan, al məni, al məni
Ananın qulu ollam*

Oğlan:

*Həyatimiz gül istəmir,
Təndirimiz kül istəmir,
Ay qız mənim anam
qul istəmir.
Çopursan, almaram səni.*

Verilən örnəklərdən aydınca görünür ki, duet-dialoq tərzində qurulmuş bu

mahnılarda tərəf-müqabillərin istək-arzuları, ürək sözləri ön plana çəkilir.

Oxunan nəğmələrin bir qisminə qayınana-gəlin davranış qaydalarına aid və gəlinlərə verilən öyüd-nəsihətlər də əsas yer tutur.

*Ey gülü xaş-xaşdı, gəlin
Əsli qızıl başdı, gəlin
Evlisən, ev halın bil
Ev sənə peşkəşdi, gəlin.*

Lənkəran-Astara bölgəsində keçirilən toy mərasimi və onun nəğmələrini izləyərkən aydın oldu ki, toylar əsasən, üç mərhələdə keçirilmişdir. Toya hazırlıq mərhələsindən əvvəl ailə qurmağa hazırlaşan cavanların icra etdikləri ayinlər, “qız görmə”, “qız bəyənmə” adəti zamanı oxunan nəğmələr, daha sonra elçilik, nişan mərasimi- “böyük nişan”, “kiçik nişan”, hər iki evdə toya hazırlıq mərhələsi, “paltarkəsdı”, “hırdaboy” mərasimi, toyun sonuncu mərhələsi hesab olunan “xınayaxdı” mərasimi, qız toyu, oğlan toyu, gəlinin ər evinə yola salınan zaman icra edilən “bəxtin açılması” ayini, “belbağlama” ayini, “yolkəsmə ayini”, “üzəxişmə” mərasimləri icra edilmişdir.

*Alça gül açdı gəlin,
Saçın dolaşdı gəlin
O boya, o gərdənə
Duvağ yaraşdı gəlin.*

Toplayıb yazıya aldığımız toy nəğmələrinin bir qismi əhvalı açmaq üçün deyilmiş həzin, poetik öyüm-deyimlərdir. İndi də bəzi kəndlərdə yaşlı nəslin nümayəndələri yeri düşdükcə bu cür nəğmələrdən nişan-toylarda əzizlərinin, doğmalarının şəninə deyirlər. Bütün bunlar əsrlər geçdikcə, daha da təkmilləşib, cilalanıb və bizlərə miras qalmışdır. Bizim də vəzifəmiz bu sərvəti göz bəbəyimiz kimi qorumaqdan, məişətimizdə yaşatmaqdan həmçinin gələcək nəsillərə təqdim etməkdən ibarətdir.

El arasında deyildi ki, “xeyirlə şər qardaşdı”. Xalq sevincli, şad günündə nəğmələrə müraciət etdiyi kimi, kədərini, qəmmini ifadə etmək üçün də ağılardan-bayatılardan istifadə edir. Lənkəranda ölüyə həddindən artıq ağlamaq, başını yollmaq adət deyil, hətta günah sayılır. Allahın işinə etiraz kimi başa düşülür. Yas mərasimində mərsiyəxan ağı deyib ölənə oxşayır, məclisdəki qadınlar da bir-birinin ardınca ağılar deyir və dizlərini döyürlər. Daha sonra hamılıqla imlalara həsr olunmuş mərsiyələr oxuyurlar.

*Talışın meşəsinə
Güllü bənövşəsinə
Burda bir qərib ölüb
Gəlin, onun tamaşasına.*

Yas mərasiminin ən ilkin ayinindən tutmuş ölü yuyulanda, yerdən götürüləndə, evdən çıxarılarda icra edilən ayinlər zamanı, dəfn edildikdən sonra onunçün üç, yeddi, qırx və qırxa qədər hər cümə axşamı, il zamanı deyilən ağılar ürəkləri dağlayır:

*Səlyana qoşun getdi
Bilmədim nöşün getdi
Hamıdan bir-bir getdi
Bizdən bir qoşun getdi.*

Göründüyü kimi, sadaladığımız folklor nümunələri Lənkəran-Astara bölgəsində yaşayan talışların da folklor və etnoqrafiya mədəniyyətinin zəngin və çoxçalarlı özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəhlul Abdulla “Azərbaycan mərasim folkloru”. Bakı. Qismət. 2005
2. Məhəmmədhüseyn Təhmasib. Seçilmiş əsərləri. 2 cild. I cild. Bakı. “Mütərcim”. 2010.
3. Toy və halay mahnıları. Bakı. Gənclik. 1980.
4. İshaq Axundov “Xatirələrdə yaşayan Lənkəran”. Bakı. İşıq. 1989.

SUMMARY

Ritual Songs of Lankaran-Astara Region

As in different periods of history, minor nations always have very important place in the enrichment and investigating of Azerbaijan folklore. Therefore, it is expedient to speak about several folk songs gathered from Lankaran-Astara region. As in folk samples of every nation, the ritual songs of Lankaran-Astara region are connected either happiness, gladness or sadness, sorrow. Above mentioned folklore samples are very important facts that talish people also have very rich and special kind of culture and folklore.

HAFİZ KƏRİMOV
fəlsəfə doktoru

XIX ƏSRİN TARİXİ-SİYASİ HADİSƏLƏRİ FONUN- DA TİFLİS-BORÇALI MUSİQİ MƏDƏNİYYƏTİ

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX-XX yüzilliklər ümumilikdə bütün Qafqazda, o cümlədən Tiflis-Borçalıda baş verən tarixi hadisələr, ictimai-siyasi münasibətlər, eləcə də ədəbi-mədəni proseslər baxımından olduqca keşməkeşli, taleyüklü və əhəmiyyətli bir dövr kimi səciyyələnir. Bu dövrdə tarixi-siyasi hadisələrin hansı mərhələyə qədəm qoyduğunu dərk etmək üçün XIX yüzillikdə Qafqazda öz hegemonluğunu qorumaq uğrunda İran, Osmanlı və Rus dövlətləri arasında baş verən qanlı-qadali müharibələri, XX yüzillikdə isə iki dünya savaşını xatırlamaq kifayətdir. Qeyd olunduğu kimi

sözü gedən yüzilliklərdə eyni zamanda Tiflis-Borçalının mədəni həyatında çox böyük canlanma və inkişaf baş vermişdir. Tiflis şəhəri o dövrdə bütün Qafqaz xalqlarının mədəniyyət paytaxtı idi. XIX əsr Tiflis ədəbi-ictimai mühitini araşdıran A. Mişiyev yazır: “Azərbaycan ədəbi fikrinin təkcə rus və Avropa mədəniyyəti ilə deyil, gürcü və erməni mədəniyyətləri ilə çoxşaxəli sıx təması XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qafqazın inzibati-mədəni mərkəzi Tiflisdə baş vermişdir. Diqqətəlayiq haldır ki, XIX əsr istər rus, istərsə də Azərbaycan, gürcü və erməni ədəbiyyatları üçün əhəmiyyətli dəyişikliklərlə və sıçrayış xarakterli inkişafı səciyyəvi olmuşdur” (12, 4).

Tədqiqatçılar Borçalı ədəbi mühitinin formalaşmasında orta əsrləri birinci mərhələ, XIX əsr və XX əsrin 20-ci illərinə qədər olan dövrü ikinci mərhələ, 1920-1990-cı illəri üçüncü mərhələ, 1990-cı illərdən sonrakı isə dördüncü mərhələ kimi xarakterizə etmişlər. Təsadüfi deyil ki, XIX-XX əsrləri əhatə edən ikinci və üçüncü mərhələlər Tiflis-Borçalı ədəbi mühitinin kamilləşməsi, zənginləşməsi dövrü hesab olunur. Bu böyük zaman kəsimində mədəniyyətin bir çox istiqamətində olduğu kimi, musiqi sahəsi də zəngin

inkişaf yolu keçmişdir. Hələ 1798-1800-cü illərdə Tiflisdə tanınmış xalq nəğməkarlarından azərbaycanlı sənətkarlar Sayat Nova, Allahverdi, İsmayıl, Hüseyn və başqalarının adı qeyd olunur. XIX yüzilliyin birinci yarısında müxtəlif sahələr üzrə inkişaf edən Tiflis şəhəri yüzilliyin ikinci yarısından XX əsrin əvvəllərinə qədər Qafqaz canişinliyinin mərkəzi olmuşdur. Bu dövrdə Tiflisin iqtisadi yüksəlişi və sənaye sahəsində irəliləyişi onu həm də mədəni mərkəzlərdən birinə çevirdi. Burada ədəbi orqanların nəşr edilməsi, müxtəlif tamaşaların təşkil edilməsi, ədəbi-bədii gecələrin keçirilməsi, sənətkarlığı artırmaq üçün əlverişli şəraitin olması digər yerlərdən sənətkarların Zaqafqaziyanın inzibati mərkəzinə ayaq açmasına, hətta bir çoxunun köçüb Tiflisdə yaşamasına gətirib çıxarmışdır (6, 82). Bu baxımdan ilk dəfə olaraq “Qafqaz musiqi cəmiyyəti”nin də məhz Tiflisdə yaradılması təsadüfi deyildi. Həmin illərdə Səttar, Allahverdi, Cəfər, Mirzəli, Əbdülbağlı Zülalov (Bülbülcan) və s. kimi azərbaycanlı xanəndələr Tiflisdə böyük şöhrət qazanmışdılar (3, 41). Yeri gəlmişkən, o dövrdə muğam sənətinə, xanəndəliyə, o cümlədən sazəndəliyə daha çox üstünlük verilmiş. Prof. V. Hacılar tar və kamançanın mədəni çalğı alətləri sayıldığını, Tiflisin ən mötəbər və imtiyazlı sakinlərinin qonaq otaqlarını qiymətli xalı-xalçalar üzərindən asılmış sədəfli tar və kamançalar bəzədiyini qeyd etmişdir (4, 33-34). Bununla yanaşı, tədqiqatçılar XIX əsrdə Tiflisdə aşiq mahnıları və dastanlarının geniş yayıldığını bildirlər. Məsələn, “Aşiq Qərib”, “Əsli-Kərəm”, “Şah İsmayıl” Tiflisdə ən populyar dastanlardan olmuşdur və güman edilir ki, böyük rus ədibi M.Y. Lermontov orada olarkən həmin epik nümunələrdən təsirlənərək “Türk dastanı” (“Aşiq Qərib”) əsərini yazmışdır. Bundan başqa, M. Qriqoryan bayram şənliklərində ali nitqə malik aşıqların çıxışından, onların söylədiklərindən heç nəyi qaçırmamaq üçün insanın nəfəsini belə saxlayıb diqqət kəsilməsindən yazmış, XIX əsrin səksəninci illərində Tiflisdə fəaliyyət göstərən aşiq sənətini “gürcü estradasının ilk müjdəsi” adlandırmışdır (8, 59-62). Prof. V. Hacılar Gürcüstan Ədəbiyyat Muzeyinin əlyazmalar fondunda şair-müğənni Yetim Gürcünün 1895-ci ildə qələmə aldığı bir neçə dəftərinin mühafizə olunduğunu bildirir (4, 41). Qeyd olunur ki, Yetim Gürcünün öz şeirləri ilə yanaşı, iyirmiyə qədər türk və erməni aşiq-şairlərinin türkdilli poetik nümunələrinin də yazıya alındığı həmin əlyazmada, hər şeirin hansı hava üstündə oxunması da öz əksini tapmışdır. Orada göstərilən “Dübeyti”, “Divani”, “Müxəmməs”, “Kərəmi”, “Təxnis”, “Təcnis”, “Üçləmə təcnis”, “Cığalı təcnis” və s. kimi adlar aşiq havaları və poetik formanı ifadə etməklə o dövrdə aşiq sənətinin geniş yayıldığını açıq-aşkar təsdiq edir.

XIX yüzillikdə bir çox mədəniyyətlərin qovşağı olan Tiflisin rəngarəng ədəbi-ictimai mühiti fonunda Borçalı aşıqlığı da yavaş-yavaş öz inkişaf mərhələsinə qədəm qoyurdu. Tiflisin elitar cəmiyyətində xanəndəlik və sazəndəliyə daha çox üstünlük verilirdisə, Borçalı mahalında sırf ozan-aşıq sənəti öz kökləri üstə möhkəmlənirdi. Borçalı aşıqlığı birbaşa ozan sənətindən qaynaqlanırdı. Borçalı türklərinin etnogenezində əsasən oğuz-qıpçaq boyları mühüm rol oynadığından, orta əsrlərdə burada ozan sənəti mövcud olub, oğuznamələr yayılmışdı. Mahalın antroponimləri, etnonimləri, toponimlərində “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin izlərinin müşahidə edilməsi, eləcə də ulu dastanımızın dil xüsusiyyətlərinin Borçalıda müəyyən qədər qorunub saxlanması mütəxəssislər tərəfindən vurğulanmışdır. Məlum olduğu kimi güneyli-quzeyli Azərbaycan aşıq mühitlərinin əksəriyyəti əsas etibarilə aşıqlığın sufi-dərviş ocaqlarından gələn sənət tipinə aid edilir. Təsadüfi deyil ki, orta əsrlərdə ozan-aşıq keçidi baş verdiyi zaman Azərbaycanın digər mühitlərindən fərqli olaraq Borçalı mahalı Anadolu aşıqlığında olduğu kimi ozan ənənəsinə söykəndi. Prof. M. Qasımlı qeyd edir ki, “Borçalı aşıq mühiti təşəkkül tərzinə görə Azərbaycan aşıqlığının təkkə kökənli aşıqlar tipindən daha çox aşıqlaşmış ozanlar qanadına daxildir” (9, 221). Buna görə də Borçalı aşıqları təksəzli ifaçılığa əsaslanır və ifa zamanı rəqs etməyə meyl göstərmirlər. Bununla yanaşı, özünəməxsus artikulyasiya prinsipi, ənənəvi oxu tərzinə görə zilxanlığa meyl etməmək, aşıqların səs tembrini və boğaz qaynatmalarındakı özəl çalarlar və s. xüsusiyyətlər də Borçalı aşıqlığında diqqət çəkən məqamlardandır.

Qaynaqlar təsdiq edir ki, müəyyən dövrlərdə tarixi-siyasi səbəblərdən dolayı Borçalı qarapapaqları elliklə müxtəlif yerlərə üz tutaraq qaçqınlıq-köçkünlük həyatı yaşamışdır. F. Valehoğlu yazır: “Türkmənçay sazişindən sonra, yəni Araz çayı İran və Rusiya arasında sərhədə çevrildikdən sonra müharibə ərəfəsində İrəvan xanlığına və Qarabağa köçən və Abbas Mirzənin qoşununda olan qarapapaqların əksəriyyəti Güney Azərbaycana yerləşmək məcburiyyətində qaldılar. ...800 qarapapaq ailəsi Nağı xanın böyük oğlu Mehdi xanın rəhbərliyi altında Urmiyə gölünün cənub sahillərində - Suldüz mahalında məskunlaşdı” (14, 108-109). Bununla yanaşı tədqiqatçı XIX əsrdə Axısqa paşalığında iki nəsil qarapapaq yaşadığını, birinin İmirhəsən qarapapaqları və ya tərəkəmələri, digərinin isə XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəlində Borçalı, Qazax və Şəmşəddil distansiyalarından gəlib məskunlaşaraq sadəcə qarapapaqlar adlandığını bildirmişdir (14, 112). Qazax-Borçalıdan qarapapaqların Axısqa paşalığına göstərilən tarixdən xeyli qabaq gəldiyini yazanlar da var. Prof. Ş. Məmmədli rus-türk hərbləri ilə əlaqədar

olaraq 1827-1830-cu, 1855-ci və 1877-1878-ci illərdə minlərlə Qazax-Borçalı qarapapaqlarının Qars vilayətinə qaçqın düşdüyünü yazır (11, 11).

XVIII əsrin sonu və XIX əsrdə Borçalı mahalının Qul Allahqulu, Şair Zabit, Güllər Pəri, İsmayıl Güllər, Miskin Vəli, Alxas ağa Hacallı, Şair Abbas Əli, Dost Pirməmməd və s. kimi saz ovqatında, aşiq üslubunda yazıb-yaradan saz şairləri olmuşdur. Əlbəttə ki, yuxarıda qeyd olunan keşməkeşli tarixi hadisələr bu sənətkarların yaradıcılığına təsirsiz ötüşə bilməzdi. Məsələn Güllər Pərinin qardaşı İsmayıl divandan qaçıb bir müddət Qarsa sığındı. Şairinin qardaşına yazdığı aşağıdakı bəndlə başlayan şeiri dillər əzbərinə çevrilir:

***Qarsa tərəf baxıb-baxıb ağılaram,
Vurulub köksümə yaralar, qardaş!
SİNƏM ÜSTÜN ÇALIN-ÇARPAZ DAĞLARAM,
Dolanır könlümdə haralar, qardaş!***

Prof. Ş. Məmmədli bu şeirlə bağlı yazır ki, “Pəri qardaşının timsalında Borçalıdan müəyyən səbəblərə görə Kars, Sulduz tərəflərə keçmiş minlərlə həməllisinin didərgin taleyini yada salmış, ümumi həsrət duyğularını ifadə etmişdir” (11, 16). Çıldır aşiq mühitinin görkəmli nümayəndəsi Aşiq Şenliyin atası Qədir ağanın XIX yüzilliyin ilk yarısında Borçalı mahalından Çıldıra köçməsi faktı əksər tədqiqatçılar tərəfindən təsdiqlənmişdir. Aşiq Şenlik dəfələrlə Borçalıda olmuş, saz-söz məclislərində, el şənliklərində iştirak etmiş və burada özünə çoxlu sayda dostlar qazanmışdır. O cümlədən məşhur Borçalı qaçaqları Qasımlı Səməd ağa və Abdallı Kor İsmayıl Aşiq Şenliyin yaxın dostlarından idi və ustad aşiq onlara şeir də həsr etmişdi.

Çoxsaylı mənbələrdən aydın olur ki, XIX yüzillikdə Azərbaycan dili ümumən bütün Qafqazda böyük nüfuz qazanmış, əsas ünsiyyət vasitəsi olmaqla bərabər həm də şeir-sənət dili olmuşdur. O dövrdə Azərbaycan xalq musiqisi və aşiq sənətinin digər xalqlar arasında geniş yayılması da Azərbaycan dilinin aktuallığını zərurətə çevirirdi. Bu baxımdan, Cənubi-Qərbi Gürcüstan adlanan Mesxet-Cavaxetidə yazıb-yaradan neçə-neçə gürcü və erməni sənətkarları məhz Azərbaycan aşiq sənəti ənənələrinə söykənirdi. Cənubi-Qərbi Gürcüstanın hələ XVIII əsrin ortalarında aşıqlar vətəni olduğunu bildirən, XIX-XX əsrdə yaşamış bir çox saz-söz adamlarının həyat və yaradıcılığını tədqiq edən prof. V. Hacıların bir qeydi də maraqlıdır ki, “Bütün dövrlərdə mesxet-cavaxetli aşıqların sevimli çalğı aləti kimi yeganə komponenti saz olmuşdur. Bu cəhət onları kamançadan, çonqurdan, skrip-

kadan, dəfdən və digər çalğı alətlərindən istifadə edən tiflisli aşıqlardan ciddi fərqləndirmiş, burada yaşayan türk sənətkarlarının ifaçılıq tərzinə daha çox yaxınlaşdırmışdır” (4, 63-64). Qaynar ictimai-mədəni sferada fəaliyyət göstərən dəfdən və digər çalğı alətlərindən istifadə edən tiflisli aşıqlar öz ifaçılıq tərzindən və yaşadıkları mühitin tələbindən irəli gələrək çox güman ki, aşiq havalarından başqa, xanəndəlikdə və xalq musiqisinin müxtəlif janrlarında populyar olan mahnılara da müraciət edirdilər. Təsadüfi deyil ki, bir sıra tədqiqatçılar o dövrdə yaşamış Səttar, Əbdülbağlı Zülalov kimi peşəkar xanəndələri səhvən aşiq adlandırmışdır. Mesxet-cavaxetli aşıqlar isə sırf Borçalı və Çıldır aşiq ənənələrinin təsiri ilə təksəzlilik ifaçılığa əsaslanaraq ozan-aşiq üslubuna malik idilər. XIX yüzillikdə Rus işğalından sonra Axısqa bölgəsindən türk və müsəlmanlar kütləvi şəkildə sürgün edilir, onların yerinə müxtəlif xristian xalqlar köçürülürdü. Bununla belə, tədqiqatçı Ə. Şamil 1921-ci ilədək sözü gedən bölgədə türklərin aparıcı xalq və söz sahibi olduğunu, Ö.F. Nemanzadənin rəhbərliyi ilə 1918-ci ildə Axısqa Hökuməti Müvəffəqitisi adlı bir hökumət qurduqlarını diqqətə çatdırır (13, 17). Bir daha vurğulamaq istərdik ki, XIX-XX yüzillikdə Axısqa-Axalkələkdə (Mesxet-Cavaxeti) fəaliyyət göstərən aşıqlar bu sənəti aborigen əhalidən – yerli türklərdən əxz etməklə Çıldır və Borçalı ifaçılıq məktəbinin sənət ənənələrini yaşadırdılar. Təqdirəlayiqdir ki, istər aşıqların sənətkarlıq səviyyəsi, istərsə də digər millətlərdən ibarət tamaşaçı-auditorianın bu sənəti duyması və sevməsi, onların saza-sözə həssaslıq dərəcəsi baxımdan sözü gedən bölgədə aşiq sənətinin inkişafına böyük töhfələr verə biləcək mühit formalaşmışdı. Məsələn Aşiq Eto (Ekvtime Davlaşeridze) repertuarının zənginliyinə işarə edərək gündə yeddi-səkkiz saat olmaqla, doqquz gün heç bir təkrara yol vermədən çalib-oxuya biləcəyini söyləyib (5, 76-77). Biz bunun başlıca səbəbini mesxet-cavaxetli aşıqların həm Çıldır, həm Borçalı aşıqlığından yararlanmasında görürük. Bu aşiq mühitlərinin hər biri özünəməxsus sənət kriteriyalarına, oxu-çalğı üslubuna, habelə yerli-regional repertuar şəbəkəsinə malik zəngin aşiq ocaqları idi. İki nəhəng mühitdən qidalanan Mesxet-Cavaxetiyadakı aşıqlıq buna görə də olduqca professional şəkildə və kamil səviyyədə təzahür etmişdi. Xatırladaq ki, bu sənətkarların bir çoxu həm Çıldır, həm də Borçalı aşıqları ilə bərabər məclislər keçirmiş, dostluq münasibətində, yaradıcılıq əlaqəsində olmuşlar. Cənubi-Qərbi Gürcüstan aşıqları kimi, Tiflis sənətkarlarının da məhz Azərbaycan aşiq sənəti və musiqisinin təsiri ilə çalib-oxuduqları danılmaz faktlardandır. Lakin bununla belə, həqiqəti olduğu kimi qəbul etməkdə və yazmaqda acizlik göstərən bir sıra gürcü və erməni tədqiqatçıları müxtəlif hiylələrlə bu

məsələni başqa-başqa istiqamətlərə yozmağa çalışmışlar. Məsələn, gürcü alimi İ. Qrişaşvilinin aşıq sənətinin Gürcüstana farslardan keçməsi fikrini və məşhur Azərbaycan xanəndəsi Allahverdinin erməni adlandırmasını prof. V. Hacılar təəssüf hissi ilə qarşılımış və təkzib etmişdir (5, 16). Və yaxud erməni tədqiqatçısı M. Qriqoryanın aşıq poeziyasının Tiflisə İrandan gəlməsi fikrini və “Koroğlu” dastanını, Karagöz haqqında rəvayəti “şərq əfsanələri” adlandırmasını prof. İ. Köçərli qısqanclıq, xəsislik kimi izah edərək, bunun düşünülmüş bir üsulla doğrunu gizlətməkdən başqa bir şey olmadığını qeyd etmişdir (8, 63).

Borçalı mahalında doğulub XIX əsrin ikinci, XX əsrin birinci yarısında fəaliyyət göstərən Səkinə Alməmmədli, Miskin Allahverdi, Cəfər Darvazlı, Nəbi Faxralı, İvad Qaraçöplü və s. kimi qələm sahibləri mühitin saz-söz aurasının canlanmasına böyük töhfələr vermişlər. Tiflisin mədəniyyət mərkəzi olması XIX əsrin sonlarına doğru artıq Borçalıda da ədəbi inkişafa öz açıq təsirini göstərirdi. Ayrı-ayrı yerlərdən Tiflisin sorağı ilə gələn müxtəlif sənət nümayəndələri içərisində aşıqlar da az olmamışdır. Onlar aşıq sənətinə Borçalı mahalında daha çox həssaslıqla yanaşıldığını, aşıq poeziyasının və musiqisinin burada geniş yayıldığını görür, Borçalı sənətkarları ilə bərabər saz-söz məclisləri qururdular. O. Əhmədov yazır ki, “Qarsdan, Ərzurumdan, Təbrizdən, Dərbənddən, Şəmkirdən, Gəncədən, Urmiyadan, Sulduzdan gələn aşıqlar Tiflis draxtınlarında qərar tutar, ordan da Borçalı ellərində...toy-düyünlər keçirər, oğul evləndirər, qız köçürərdilər” (2, 46). Yuxarıda Aşıq Şenliyin Çıldır mahalından gəlib el şənliklərində iştirak etməsi, aşıqlarla, şairlərlə deyişməsi, qaçaqlarla dostluq əlaqəsi barədə müəyyən qədər bəhs etmişdik. XIX əsrin sonlarında Urmiyanın Dol dizəsi kəndindən gəlib öz dərin biliyi, zəngin repertuarı və yüksək səviyyəli sənətkarlıq qəbiliyyəti ilə Borçalı aşıqlığını rəvnəqləndirən ustad aşıqlardan biri də Dollu Abuzər olmuşdur. Aşıq Hüseynxan, Aşıq Nadir Qırxılı, Aşıq Məşədi Hüseyn, Aşıq Yusif Qasımlı, Aşıq İmran, Quşçu İbrahim və başqaları Dollu Abuzərdən dərs almışlar (7, 37).

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanda sanki bir maarifçilik hərəkatı başlanmışdır. Şəhərlərdə və bölgələrdə orta məktəblər, professional-texniki məktəblər açılır, müxtəlif elm sahələri inkişaf edirdi. Xeyli sayda mədəni-maarif idarələri fəaliyyət göstərir, inqilabi-demokratik mətbuat orqanları çap olunurdu. Bu dövrdə Azərbaycan incəsənəti də özünün inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Mədəni-maarif cəmiyyətləri teatr sənətinin çiçəklənməsinə şərait yaradır, neçə-neçə görkəmli bəstəkarlar, xanəndələr və sazəndələr öz misilsiz fəaliyyətləri ilə Azərbaycan musiqisini sanki yenidən

yaradırdılar. Bir sözlə, bütün vətənpərvər ziyalılar Azərbaycan elminin və mədəniyyətinin inkişafı uğrunda fədakarcasına çalışıb böyük xidmət göstərirdilər. Hələ XIX əsrdən zəngin neft sərvətinin açdığı imkanlar sayəsində sənaye şəhəri kimi tanınan Bakı, artıq həm də mədəni mərkəzə çevrilirdi. Cənubi Qafqaz regionunda əvvəl müstəqil dövlətlərin qurulması, sonra isə Sovet hakimiyyətinin bərqərar olması ilə Azərbaycan ziyalıları və sənətkarları Tiflis şəhərindən daha çox Bakıya meyl etməyə başladı. Get-gedə Tiflisdə azərbaycanlı sənətkarların sayının kəskin azalması, burada və ümumiyyətlə Gürcüstanda Azərbaycan xalq mahnı və muğamlarının sıradan çıxmasına səbəb oldu. Beləliklə, XIX əsrin Tiflis ədəbi-mədəni mühitində hakim mövqedə olan muğam-xanəndəlik sənəti, XX əsrdə öz avtoritetini Borçalı aşığı ifaçılıq məktəbinə həvalə etdi.

Beləliklə, nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, XIX əsrin birinci yarısından müxtəlif sahələr üzrə inkişaf edən Tiflis şəhəri həmin əsrin ikinci yarısında iqtisadi cəhətdən daha da möhkəmlənmiş və bütün Qafqazın elmi-mədəni mərkəzinə çevrilmişdir. Bu dövrdə mədəniyyətin bir çox sahəsi kimi musiqi sənəti də inkişaf etmiş, xüsusilə Azərbaycan musiqisi və dili bu sahədə hakim mövqedə dayanıb mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Neçə-neçə azərbaycanlı xanəndələr xalq mahnıları və muğamların Tiflisdə geniş yayılmasına böyük töhfələr verib. Qədim türklərin ulu məskəni Borçalı mahalında aşığı sənətinə Tiflisə nisbətən daha həssaslıqla yanaşılır, sırf ozan-aşığı ənənələri inkişaf edirdi. XIX əsrin ikinci yarısında yazıb-yaradan saz şairlərinin, həmçinin Türkiyə, Azərbaycan və İrandan gələn aşığıların fəaliyyəti nəticəsində Borçalı aşığı daha da zənginləşmiş, sənətdə və sənətkarlıqda kamilləşmə prosesi baş vermişdir. Azərbaycanda elmin və mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan ziyalıları və sənətkarları XIX əsrdə Tiflisdə geniş vüsət almış öz maarifçilik ideyalarının növbəti inkişafını XX əsrin əvvəllərindən Bakı şəhərində davam etdirməyə başlamışlar. Beləliklə, Tiflisdə mövcud olan zəngin Azərbaycan mədəniyyəti bu dövrdən bütün siqləti ilə Bakıya nüfuz etmişdir. Azərbaycan incəsənətinin inkişafında XIX əsrdə Tiflis ədəbi mühitinin yerinə-yetirdiyi funksiyanı, XX əsrdə şəraitin və gücünün imkanları çərçivəsində Borçalı aşığı mühiti ləyaqətlə davam etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Çobanlı M. M. Çağdaş Borçalı ədəbi məktəbi. Bakı: “Azərbaycan”, 1994, 224 s.
2. Əhmədov O. D. Aşıq Hüseyin Saraclı // “Folklor və etnoqrafiya” jurnalı, 2006, № 2, s. 41-49
3. Əliyev Ə. T. Gürcüstan azərbaycanlılarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: “Elm”, 1995, 128 s.
4. Hacılar V. Ə. Azərbaycan-gürcü folklor əlaqələri. Tbilisi: “Universal”, 2007, 110 s.
5. Hacıyev V. Ə. Folklorumuzun üfüqləri. Bakı: “Yazıçı”, 1991, 148 s.
6. Kərimli V. Q. Azərbaycan və Gürcü xalqları arasında mədəni əlaqələrin inkişafı (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri): Kulturolo.üz.fəl. dok.e. d.a.ü.təq.ed.dis. Bakı: 2007, 144 s.
7. Kərimov A. K. (Azad Ozan Kərimli). Dollu Abuzər / “Qobustan” toplusu. 1993, № 1-2, s. 37-38
8. Köçərli İ. T. “Aşıqlar və qədim Tiflisin kölgə teatrı” məqaləsinin izi ilə // “Folklor və etnoqrafiya” jurnalı, 2011, № 01, s. 59-64
9. Qasımlı M. P. Ozan-aşıq sənəti. Bakı: “Uğur”, 2011, 304 s.
10. Məmmədli Ş. B. Borçalı ədəbi mühiti. Bakı: “Elm”, 2000, 224 s.
11. Məmmədli Ş. B. Borçalı-Ahıska-Kars orta ədəbi arealı. Tbilisi: “Kolori”, 2004, 64 s.
12. Mişiyev A. Q. Azərbaycan yazıçıları və Tiflis ədəbi-ictimai mühiti (1820-1905), Tbilisi: “Qanatləba”, 1987, 318 s.
13. Şamil Ə. H. Çıldırlı Aşıq İrfani (şeyrləri, haqqındakı dastan-rəvayətlər), Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, 152 s.
14. Valehoğlu F. (Hacıyev). Qarapapaqlar və onların XIX əsr hərbi tarixi. Bakı: “Səda”, 2005, 248 s.

SUMMARY**Tbilisi-Borchali Ashug Environment in the XIX Century**

In the article Borchali ashug environment and positive influence of Tbilisi on Borchali ashug art is investigated. In the XIX century Tbilisi-Borchali literary environment started its development and flourishing period. During those years Tbilisi was the cultural capital of all the Caucasian peoples. By analyzing several historical events and literary-cultural processes, the author tried to enlighten the historical-development way of Borchali ashug environment.

BİR NECƏ SÖZ

Oxuculara təqdim olunan “Xəstə Qasım” dastanı indiyə qədər Mahmud Mahmudbəyovun “Molla Qasım” adı ilə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində “SMOMPK” məcmuəsi və “Kaspi” qəzetində rus dilində çap etdirdiyi məşhur mətnin bəzi məqamları ilə müəyyən qədər səsleşsə də öz orijinallığı və tarixiliyi ilə diqqəti çəkir. Dastanın bu mətni 1993-cü ildə Əhliman Axundovun arxivindən tapılıb nəşr olunan “Xəstə Qasım və Mələksima” variantından da köklü şəkildə fərqlənir. Bu mətn Xəstə Qasımın XVIII əsrə deyil XVII əsrə-Şah Abbas Səfəvi dönməsinə aid bir saz-sənətkarı olduğunu göstərməkdədir. Dastan yaxın gələcəkdə Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin xətti ilə ayrıca kitab halında nəşr olunacaqdır.

*Məhərrəm Qasımlı
professor*

SÖYLƏYİCİ BARƏSİNDƏ BİLGİ

Hörmətli oxucular, Xəstə Qasımın üç səfərdən ibarət dastanını İranın Belasuvər rayonunun Kələmpa kəndinin sakini Kərbəlayı Hüseyndən Gəncə şəhərində 10 mart 1968-ci ildə yazıya aldım. İndi onun üstündən 50 il keçir. O vaxt soruşmuşdum, “Kərbəlayı, hal-hazırda neçə yaşındasan?” Bildirdi ki, yaşı doxsanı keçib. Kərbəlayı Hüseynin dediyinə görə, ulu babası Xəstə Qasımla əmizadə olub.

Özüm barəsində onu deyim ki, mən, Hüseyn İsmayılov Hümbət oğlu - aşıq Hüseyn Qoşqarlı 05 aprel 1937-ci ildə Daşkəsən rayonun Xoşbulaq kəndində anadan olmuşam. Daşkəsən bölgəsinin mədəniyyət şöbəsində uzun illər çalışmışam. Ustad aşıqlardan bəhrələnib öyrənmişəm. Altmış ilə yaxındır ki, aşıqlıqla məşğulam. çoxsaylı döş nişanları, fəxri fərmanlar almışam. 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Fəxri Mədəniyyət İşçisi adına layiq görülmüşəm. 05 aprel 2018-ci ildə 50 il qabaq İran azərbaycanlısı Kərbəlayı Hüseyndən yazıya aldığım Xəstə Qasımın üç səfərdən ibarət olan dastanını Azərbaycan Respublikası Aşıqlar Birliyinə təqdim etdim.

*Hörmətlə AŞIQ HÜSEYN QOŞQARLI
05 aprel 2018-ci il*

XƏSTƏ QASIMIN DASTANI

I.XƏSTƏ QASIMA VERGİ VERİLMƏSİ

...Xəstə Qasımın atası Qərib kişi xırda davarları çoxaldıb gün-güzəranını qururdu. Oğlu Qasım həmin xırda davarları otarıb atasına yardım eləyirdi. Bir gün bu uşaq davarları otaran zaman güclü yağış yağır. Uşaq qaçıb qəbiristanlıqdakı gümbəziyə girir. Uzanıb bir anlığa yuxuya dalır. Yuxu aləmində nurani dərviş libasında olan ağası əlindəki badəni Qasıma verib deyir:

- Oğlum, nuş elə.

Qasım deyir:

- Yox, baba dərviş, bu badə bizə haramdır.

Nurani qoca:

- Oğul, bu badə o badələrdən deyil, görürəm acsan, çörək gətirmişəm, badəni içəndən sonra qalx onu da ye.

Qasım badəni içib yuxudan ayılır, nurani ağasını görə bilmir. Baxır ki,başının altındakı təzə bişmiş kömbədi, özünün də üstü Quran ayələri ilə yazılıdı. Acıydı, kömbənin parasını yedi, gümbəzidən çölə çıxanda gördü o çiskin-borandan bir əsər-ələmət qalmayıb. Bir də baxdı ki, uzaxda böyük karvan görünür. Karvanın arxasınca da cansız-cələfsiz bir uşaq gəlir, ancaq elə bil uşaq xəstədir. Karvan yaxınlaşanda Qasım uşağı göstərüb başçıdan soruşur:

- Bu uşaq xəstədirmi?

Karvan başçısı deyir:

- Çörəyimiz qurtarıb, acdı, bəlkə bir az çörəyiniz ola.

Qasım deyir:

- Çörək verərəm, amma qorxuram çörəyimə naxələf çıxsa.

Sonra ürəyi durmur, kömbənin dördə bir hissəsini kəsib uşağa verir. Uşaq yeyir, gözlərinə işıq, dizlərinə tağat gəlir. Bir az dincəlib yenə düzəlirlər yola.

Karvan getməkdə olsun. Qasım o kömbənin üç hissəsini yeyəndən sonra, ilahidən başına bir elm və eşq əsəri gəlir. Evə gələndə atası Qərib kişi görür uşağın irzi-irəngi dəyişib, soruşur:

- Oğul, ağrımırsan ki? İrzin-rəngin dəyişib, sənə nə olub?

Qasım atasına söz ilə belə cavab verir. Biz deyək eşidənlər sağ olsun:

*Qədir gecəsində mətləb dilədim,
Tərəhüm eylədi o xitab mənə.
İki kimsənədən nur bəyan oldu,
Aşikar göründü afitab mənə.*

*Xab içində qulağıma gəldi sədə,
Əlində cam Ağam veribdi badə.
Nazlı yarı mənə göndərdi buta,
Ərişdən verildi şirin xab mənə.*

*Səksənib qalxdım xabı nəgahdan,
Mətləbim varıydı, dilədim Haqdan.
Nəgahan bir səs gəldi uzaqdan,
O, xabdan verildi bir gülab mənə.*

*Mən Xəstə Qasımam, dəsti-rəsd oldum,
Şahın üzünü görüb kəmə-r-bəst oldum.
Ağamın badəsin içib məst oldum,
Orda bəyan oldu dörd kitab mənə.*

Qərib kişi soruşdu:

- Oğul, kimi deyirsən?

Qasım cavabında yuxuda Ağasını necə gördüyünü söznən belə dedi:

*Mərifət bəhrində, ədəb ərkanda,
Bir igid istərəm lamı-ləng ola;
Atı Düldül ola, qılıncı Dü-sər,
Dayanmaz qabaqda yüz pələng ola.*

*Sərində görmüşəm cığalı səngər,
Üzündə duymuşam müşk ilə ənbər.
Kənan şəhərində Yaqub peyğəmbər,
Yusifək camalı çox qəşəng ola.*

*Fərhad qaya çapar, sənginə yetməz,
Kimsə ərənlərin dənginə yetməz.
Heç cəng o mövlamın cənginə yetməz,
Ya Urumü-Qeysər, ya Firəng ola.*

*Xəstə Qasım əl götürməz daməndən,
Sıtqın bağlayıb Sahibəzzamandan.
O gün çox qorxuram Şahı mərdandan,
Çəkə Zülfügarı xulqu təng ola.*

Qərib kişi oğlunun alnından öpüb ona xeyr-dua verdi. Qasımın sədasi neçə para kəndlərə səs saldı. Ancaq bu iş mollaların heç xoşuna gəlmədi. Tikmədaş mahalının mollaları axunda şikayət etdilər. Axund Tikmədaş

mahalının xanı Qara xana müraciət etdi ki, Qasım adlı cavan oğlan mollaların işinə qarışır. Göndər gəlsin məscidə, imtahan versin.

Qara xanın göstərişinnən Qasım axundun sərəncamına göndərilir. Qasım uşaq yaşlarından ovçuluğu çox sevirdi. Adəti ilə başında əmmamə, belində qurşaq, bir əlində tüfəng, o biri əlində saz axundun hüzurunda müntəzəm durur. Axund soruşur:

- Gözümə yeddi məssəb dində görünürsən, de görüm müşdəyitlərdən razılıq kağızın varmı?

Qasım cavab verir:

- Bəli, var, qulaq as deyim, gör mənə kim icazəni verir:

*Bir çarşıda dörd dərvişə uğradım,
Dördü bir-birinnən eylər ixtilat.
Dördünün də dili ayrı, dini bir,
İkidə biz olaq belə şeş cahat,
Əsil-kainat.*

*Bir şəhərin gördüm padışahını,
Qulun-yasavulun, dəstigahını,
Üç yüz altmış altı xoş sabahını,
Onlar bir kişidən istədi sursat,
Xoş çəkər səffat.*

*Altı-səkkiz-doqquz idi binası,
Otuz cəlalı var, bəyaz sinəsi,
Altı min altı yüz məddi-mənası
Ərəb idi, əcəm idi, türkü-tat,
Bir ismə fəryad.*

*Altıdan-qırxdan sərgərdan idi,
İki yüz otuzda özün tanıdı.
Altı min altı yüz pasiban idi,
Kimi yahu çəkər, kimi əssalat,
Kim edər fəryad.*

Xəstə Qasım gördü mollalarla axund diqqətnən səssizcə dayanıblar, sözün arxasını belə tamamladı:

*İki dərya xoş görünür gözünə,
İki qırx dörd gəlməz ərin düzünə,
Xəstə Qasım bu şeyrinə-sözünə
Qazı-molla-müşdəyitlər qalar mat,
Taparmı kəlimat?!*

Mollalar axundun üzünə baxdılar. Axund başını buladı, Xəstə Qasım aldı görək daha nə dedi:

*Səyyad oldum, səhra gəzdim, tor qurdum tərlana mən,
Keçdi qışım, gəldi yazım, dönmüşəm gülşana mən,
Lovğalanıb özünü öymə, bu kəndini qarşımda,
Əgər düşsən qarq olarsan, bənzərəm ümmana mən.*

*Sözlərinə cavab verrəm, mat qalarsan bu işə,
Şahmar kimi elə vurram, yanıb bədənini şişə.
Çətindir ki, sərt havada tərlan üstə yürüşə,
Əzəlindən qul olmuşam ol Şahı mərdana mən.*

*Xəstə Qasım Tikmədaşlı-bir tükənməz bazaram,
Nə müddətdi Məcnun kimi səhraları gəzərəm.
Ustadlardan dərs almışam, nə istəsən yazaram -
Müşkülləri həll etməkdə tay gəlləm Loğmana mən.*

Axund dedi:

- Oğul imam əhvalatından, peyğəmbər sücayyətindən nə deyə bilərsən?
Axundun bu sualına Xəstə Qasım söznən belə cavab verir:

*Əvvəl-əvvəl bu dünyaya
Adəm ilə Həvvə gəldi.
Əmr olundu ol xudadan,
Yer üzünə həya gəldi.*

*On dörd dəstədi gülümüz,
Haqqa açıldı dilimiz.
Şahlar şahıydı pirimiz,
Səlman ona dayə gəldi.*

*Kimlər üz tutdu Xudaya,
Bizlər üçün endi sayə.
Məhəmməd Əl-Mustafaya
Kəlmə-kəlmə ayə gəldi.*

Axund dedi:

- Oğul, deyə bilərsənmi behişdən gələn bir dəst libas kimə verildi?
Qasım axundun sualına cavabı söz ilə belə dedi:

*Xəstə Qasım tutar yası,
Silinsin könlümün pası.
Behiştin bir dəst libası
Fatimeyi-Zəhraya gəldi.*

Xəstə Qasımın sözü axunda xoş gəlmişdir. Əlacsız qalıb bir müddətdən sonra Şeşbər şəhərindəki baş müşdəyitə bir namə yazır. Namədə göstərir ki, bizim vilayətdə bir uşaq mollaların işinə qarışıdır. Ölü götürür, kəbin-kəsir, dua yazır. Bu məsələnin hələndən ötəri onu sizin sərəncamınıza göndəririk. Axund Tikmədaşın xanı - Qara xana yazılı kağız yollayır ki, Qasımı Şeşbər şəhərinə göndərsin imtəhan verməyə. Qara xanın buyruqçuları Xəstə Qasımı xəbərdar edib Şeşbər şəhərinə yola salırlar.

Qasım yola düşüb getməkdə olur, bir neçə günə Şeşbər şəhərinə çatır. Görür şəhərin hər tərəfi qala kimidir. Axtara-axtara şəhər darvazasına yaxınlaşır. Görür böyük bir qapıdı, qabağında qapıçısı var. İstəyir içəri daxil olsun. Qapıçı buraxmaq istəmir. Qasım baxır ki, namazının da vaxtıdır. Qapıçını yana itələyir, özünü hücrənin birinə verib başlayır namazını qılmağa. Qapıçı bu xəbəri müşdəyidlərə çatdırır. Müşdəyidlər bir neçə molla göndərir ki, gedin, imtəhan edin, görün cavab verə bilirmi? Bəli, mollalar Xəstə Qasımı sorğu-suala çəkildilər. Qasım onlara cavabını söz ilə belə deyir:

*Qəzəbnak olanda Heydarı-kərrar,
Kafərə çəkmişdi seyfullahını.
Cəbrayıl da salmasaydı şahpərin,
Zülfüqar bölərdi kavı-mahını.*

*O bəndi bər etdi, üstündə durdu,
Ayı nimşak etdi, günə hayxırdı.
Şadət barmağınnan vurdu, sındırdı,
Xeybərə yetirdi yadullahını.*

*Əli Düldül mindi, Məhəmməd Buraq,
Ərənlər sərdəri ya şahı-çıraq.
Abuzər Əlini eylədi qonaq,
Qırx yerdə dedilər mehmangahını.*

*Onlar da yığılıb eylədi zarı,
Fatimə onları çox gördü karı.
And içdi söylədi, Quranı tarı,
Eşiyə qoymadı qədəmgahını.*

*Qəbul olsun Xəstə Qasım duası,
SİLİNSİN könlümün qalması pası.
Axı, dedi, Fatma, tutma bu bəsi,
Əli gəzdi ərşin bəndərgahını.*

Mollalar gördülər, bu, hər elmə bələtdi, yön alıb geri qayıtdılar. Müşdə-

yitlər bu dəfə bir neçə axund göndərdi, gələn axundlar daha dərin suallara keçdilər. Qasım suallara yekayek cavab verdi. Dedi:

- Axund qardaşlar, indi də bir neçə xanə mən deyim, siz cavab verin:

*Əzəl Bismillahdı, nameyi Allah,
Göydən yerə endi əhsənül xaliq.
Doxsan min kəlməni bəyan eylədi,
Onda nə buyurdu əhsənül xaliq?*

Axundlar Qasımın üzünə baxa qaldılar. Qasım sözün arxasını belə başladı:

*Surayi əlhəmdə quruldu biyət,
Ərrəhman-ərrəhim pakizə sifət.
Yusifiləllah mavi səmavat,
Ayeyi-Quranda əhsənül xaliq.*

*Dörd kitabdı dəlil gəldi aləmə,
Əbcü həvəs sazğı saldı qələmə.
Simu səvəs hüddü gəldi salama,
Fətə Bərək-Allah əhsənül xaliq.*

*Xəstə Qasım deyir, fəhm edə bilməm,
Baratı Yasindi fəhm edə bilməm.
Bu dünya işinə fəhm edə bilməm,
Özün qismət eylə əhsənül xaliq.*

Axundlar dedilər:

- Bu dediklərini başa düşmədik.

Xəstə Qasım dedi:

- Qulaq asın, qoy bir qatar da deyim:

*Bir səhrada yeddi dərviş əyləşib,
Onun taxt üstündə xub qərarı var.
Birisində doxsan iki əl gördüm,
Cəsəd bir gərdən, üç altı səri var.*

*Səksən min molladı, səksən min seyid,
Səksən min xiyaban, səksən min meyd.
Cəmində yazılıb səksən min şəhid,
Səksən min şəhidin beş məzarı var.*

*Bir məzardan qalxır yeddi əlamət,
Onlar müttəsildi, etməz xəyanət.
Hər kim ki kəndinə eyləsə döylət,
Onun xətm üstündə simuzəri var.*

*Xəstə Qasım sözüün yetdi tamama,
Gündoğan günbatan gəldi salama.
Nə alim işidi, nə də ülama,
Təcnis mənasının çox hünəri var.*

Axundlar getdi, onların əvəzinə üləma - müşdəyitlər gəldi. Qasım gələn müşdəyitlərə:

- Mənim sizə iki sualım olacaq, - deyib də sözə başladı:

*Beş yaşından on beş yaşa yetəndə
Beşni atdım, beşni tutdum, beşi nə?
Haqq tərəfdən doğru raha yetmişdim,
Mayıl oldum, əmbiyalar beşi nə?*

*Bir ov gördüm öz işində çarasız,
Qanlar axır bədəninidən yarasız.
On beş şeydi göydən endi qarasız
Beşi üsyan, beşi üfyan, beşi nə?*

*Ömür bənzər dağ başında dumana,
Qətrə ikən mən də endim ümməna.
On beş şeydi vacib oldu islama,
Beşi oruc, beşi namaz, beşi nə?*

*Xəstə Qasım qaldı həyat içində,
Din bir, iman şərəfiyyəət içində.
On beş şey endi bir salavat içində.
Beş firudin, beç suludin, beşi nə?*

Müşdəyidlər dedilər:

- Dedişini başa düşmədik, keç o birisi sualına.

Xəstə Qasım davam elədi:

*Hikmət məqsədində əyləşən alim,
Əzəl mənə Yamənhüdən xəbər ver.
Ərşin sütunundan, Mehrac evindən,
Söz nə keşdi, göfti-gudən xəbər ver.*

*O kim idi suya atdı mayanı,
Su ikən bərkitdi səngi, qayanı.
Bey altında o nodanı-bəyanı,
Bərri-bəxri, səngi sudan xəbər ver.*

*O kim idi zərnişanı oxudu?
Kimdi peyğəmbərə kəfən toxudu?
Adəmnən irəli nigah yoxuydu,
Əngahdudu vəzən-vəşdən xəbər ver.*

*O kim idi apardılar qəssaba?
Kim kimə vermişdi qüsul əsala?
O nədir ki yetmiyəcək hesaba?
Həfdi-həşdi simu dudan xəbər ver.*

*Övlüyalar, əmbiyalar nəsaba,
O kim idi yetməmişdi savaba?
Xəstə Qasım yetik döyül hesaba?
Həfdi-pəncdi sebadüdən xəbər ver.*

Müşdeyidlər dedilər ki, heç nə başa düşmədik, keç o biri suala.
Əvvəli ibtidadədi, ilqar və iman mənəm,

*Din mənimdi. məssəb mənəm, yol mənəm, ərkan mənəm.
Gül mənimdi, bülbül mənəm, sümbülü reyhan mənəm,
Bağ mənimdi, bağban mənəm, kosəri rizvan mənəm,
Yerdə insan, göydə qılman, ərşidə aslan mənəm.*

*Yeddi seyvan, doqquz eyvan, qırx sütunun ləngəri,
Yeddi ulduz-yeddi dəniz, yeddi dərya rəhbəri.
Yeddi molla, yeddi dərviş, yeddi post, yeddi dəri,
Yeddi min qırxdan irəli, səkkiz yüz dördtdən bəri,
Pir mənimdi, ustad mənəm, yol mənəm, ərkan mənəm.*

*Xəstə Qasım Tikmədaşlı sahibi cümlü xata,
Gələr məhşər ayağında şahsuvar illa fəta.
Hörməti Ali Məhəmməd bilirəm yetər dada
Özü birdi, adı minbir, inşallah eylər əta,
Kuhu-Qaf günahım olsa, rəhmi- rəhman mənəm.*

Müşdeyidlər Qasımın dediklərini bir tərəfə çıxarda bilmədilər. Baş müşdeyidin hüzürunə apardılar, hərəsi bir tərəfdə əyləşdilər. Baş müşdeyid

moizə oxuyurdu. Qasımı görən baş müşdəyid deyir:

- Oğlum, gözümə yeddi məssəb görünürsən, əmmamə mollalara məxsusdu, qurşaq seyidə məxsusdu, tufəng ovçuya məxsusdu, saz aşığa məxsusdu. Hansı yola qulluq edirsən? Bəri başdan de görüm adın nədir?

Qasım dedi:

-Ağa müşdəyid, mənim üç adım var.

Baş müşdəyid dedi:

- O adları sadala, açıqlamasını da de, biz də bilək.

Qasım dedi:

- Mənə Dədə Qasım deyirlər, ona görə ki, dostum-düşmənim kim olacaq olsun, sözün düzünü deyib, yolun doğrusunu göstərirəm. o biri adım Baba Qasımdı.

- Bəs Baba Qasım nəyə görə deyirlər?

- Baba Qasım da ona görə deyirlər ki, köhnə tarixi söhbətləri, tarixi sözləri yerli yerində xalqa çatdırıram.

- Oğul, bəs Xəstə Qasım nəyə görə deyirlər?

- Mənim qıfılbəndlərimi, sözlərimi alimlər, ülamələr nə qədər fikir eyləyirlər, bir yana çıxarda bilmirlər, axırda xəstə düşürlər. Ona görə də mənə Xəstə Qasım da deyirlər.

- Oğul, o haqq kəlamından nə bilirsən, onnan de.

Xəstə Qasım:

*Xilafət mülkündə, şahın şahana
Üç yüz altmış altı xoş nişanı var.
On iki sultanı, qırx səkkiz xanı,
Dörd nəfər xoş gəlib nəsəbanı var.*

*Bir güzarda gördüm neçə min bucaq,
Altı min altı yüz altmış altı tağ.
On altı yasəmən, on iki çıraq,
On iki sultanın otuz eyvanı var.*

*Könül, varis olma dünya varına,
Zərbabına, qumaşına, altına.
Qara xan güvənsin öz mahalına,
Xəstə Qasım kimi qəzəlxanı var.*

Baş müşdəyid Xəstə Qasıma razılığını bildirib dedi:

- Müsəlmana vacib olan Allah kəlamından danış.

Qasım Quran kəlamından yenə başladı:

*Adəmin-xatəmin mülkü, hələ meydan bizimdi,
Milləti, sünnəti töhrət hokum fərman bizimdi.*

*Nağı bizdə, Tağı bizdə, nəbi-imam bizimdi,
Dörd kitabın əfsəlidi, Sahib-Quran bizimdi.*

*Bir nidayı, bir duvayı, dəftəri əsmayı bil,
Sahibi üçün üç surə bir ərzi taxtı zəbil.
Sər-səbili, zər-zəbili, Quranda tut kəbili,
Bu sehirli cənnət abı, rəhmət-rizvan bizimdi.*

*Hökmü divan qurulanda nisbət əməlin gərək,
Mən aşiqi divanəyəm, sıtqı dildən tut dilək.
Bu Xəstə Qasımnan, sizə şafaqət, əhli xilqət,
Tərk etmərəm bu eşqimi, nə qədər can bizimdi.*

Müşdeyid deyir:

- Oğul, o nə şeydi ki, biz oxumuşuq, görməmişik, onu bizə deyərsənmi?

Qasım deyir:

- Ay baba, onu sazla-sözlə deyərəm.

Müşdeyid deyir:

- Bura Allahın evidi, saz-söz evi deyil.

Qasım deyir:

- Baba müşdeyid, de görüm qurban kəsirsiz, ətini yeyirsiz, sümüyünü tullayırsınız, deməli əti halaldı, sümüyü haram?

Müşdeyid deyir:

- Oğul, sazinla-sözünlə de, nə ilə deyirsən de. O gördüyün ağanı necə görübsən mənə de.

Qasım sazi-sözü ilə belə dedi:

*İki əbru arasında
Altı qaf, yeddi lam gördüm.
Lamı qafın mərkəzində
Sib-cüz Qurani tam gördüm.*

Ağa müşdeyid deyir:

- Oğul, başa düşmədim.

Xəstə Qasım:

- Sonra izah verərəm, - deyib ikinci bəndi deyir:

*Yüz min xamdı, yüz min yavər,
Əl-əl üstə min peyğəmbər.
Intizardı, açılmaz dər,
Üç yüz altmış ənam gördüm.*

Ağa müşdeyid dedi:

- Yenə başa düşmədim.

Qasım deyir ki, qulaq as, iki əbru, yəni qaşın arasında altı qaf, yeddi lamı oxumuşam. Lam qafın mərkəzindədi.

Müşdeyid dedi:

- Oğul, gördüyün ağanın ünvanından danış.

Qasım:

***Güzarım obaya düşdü,
Saqi cam verdi xaliq içdi.
Gəldi yüz min karvan keçdi,
O yolda sübhü şam gördüm.***

Müşdeyid deyir, bir əməlli-başlı danış, hec nə başa düşmədim.

Qasım deyir:

- Qulaq as deyim. O vaxtlar iki nəfər yol ilə gedirmiş. İstəyirlər yolun o tayına keçsinlər, görürlər karvandan keçmək mümkün deyil. Bu anda peyğəmbər əleyhisalam bunların yanında görünür. Onlar iki nəfər zəvvar idilər. Peyğəmbər əleyhisalam zəvvarlardan soruşur, niyə burda dayanıbsınız? Zəvvarlar deyir, yolun o biri tərəfinə keçməliyik, amma karvan imkan vermir, görün nə vaxt qurtarar? Peyğəmbər cavab verir ki, bu karvan o vaxt qurtaracaq ki, islam dini ləğv olsun, bu karvan cənab Əlinin igidliyindən, sücayətindən yazılmış kitablardır, onları daşıyırlar.

Müşdeyid Xəstə Qasıma dedi:

- Özünü ağanın yanında necə görürdün?

Qasım sözün axır bəndində gördüyünü belə başladı:

***Gördüm cahar dəh məsimi,
Haqq bəyənsin xilasımı.
Sitq ilə Xəstə Qasımı
Mən də kəmtər qulam gördüm.***

Ağa müşdeyid öz dəsti-xətdinnən yazıb möhürünü də vurdu ki, Xəstə Qasım bundan sonra hər bir diyarda şəriətlə bağlı iş görmək icazəsinə sahibdi.

Xəstə Qasım öz doğma yurdu Tikmədaşa qayıtdı. Verilmiş razılıq kağızını Qara xana verdi.

Bəli, Qasımın səs-sorağı bu əhvalatdan sonra günü-gündən eldən-elə, mahaldan-mahala yayılmağa başladı.

Qara xan Xəstə Qasıma dedi:

- Filan kənddə Süleyman bəyin oğlunun toyudu, sən get de ki, mənə Qara xan aşiq kimi bu məclisə göndərdi.

Qasım ata minib o kəndə gedir. Bəyin toy babası gələn qonağın kim olduğunu bilməyib onun qabağına bir uşaq göndərir. Uşaq Qasıma deyir:

- Özünə yer olar, ancaq atına yer yoxdur.

Aşıq istəyir geri qayıtsın. Bu zaman Qara xanın adamları da toya gəlirlər. Yaxınlaşıb deyirlər ki, bu bizim aşığıdır. Gərək yanımızda ola. Məclis başlanır, söz aşığa verilir. Qasım üzünü bəyə tutub sözə belə başlayır:

*Gözəllər gözəli, şahı gülbədən,
Didəm ağlar məh camalın görünəcə.
Aşıq deyər görünəcə,
Siyah zülfün görünəcə,
Mərdin qulu olginən,
Namərd üzünü görünəcə.
Billur buxaq, alma yanaq, diş inci
Çəkilibdi hilal qaşlar gör incə.*

*Kim yetikdi həqiqətin evinə,
Həqiqətin, mərifətin evi nə?
Aşıq deyər evinə,
Xanəsinə, evinə,
Qəmlər yağışı yağıb
Viran könlüm evinə.
Getmək olmaz hər namərdin evinə,
Gözü çıxar bir mehmanı görünəcə.*

*Çoxu bu dünyanı gəzdi avara,
Dolandı dünyanı, gəzdi avara,
Aşıq deyər avara,
Bayqu gəzər avara.
Uyma xoryad sözünə,
Səni qoyar avara.
Xəstə Qasım, nə gəzirsən avara,
Ölüm yeydi pis günləri görünəcə.*

Süleyman bəy dedi:

- Aşıq sağ ol, sazını saxla, bir qismət çörək kəs, yenə mətləbə başlayarsan.

Qasım dedi:

- Söz tək olmaz, gərək birini də deyim:

*Həqiqət bəhrində qəvvasam deyən,
Qəvvas-isən gir dəryaya üz-ha-üz.
Aşıq deyər üz-ha-üz,
Sonam göldə üz-ha-üz.*

*Qarı düşmən dost olmaz
Yalvarasan üz-ha-üz.
Bir mərd ilə ilqarını vur başa,
Namərd ilə kəs ülfəti üz-ha-üz.*

*Parçalandı gənim, qaldı dərində,
Qərq oldu ümmana, qaldı dərində.
Aşiq deyər dərində,
Dəryasında, dərində.
Sıtqı-qəlbi düz olan
Hərgiz qalmaz dərində.
Qismət olsa o mövlanın dərində,
Üz döşəyər, səcdə qılar üz-ha-üz.*

*Xəstə Qasım cananına can deyər,
Can danışa, can eşidər, can deyər.
Aşiq deyər can deyər,
Vəfaliyə can deyər,
Görmədim hərcayılar
Cananına can deyər.
Yox vəfalım can deyənə can deyər,
Bivafasan çək əlini üz-ha-üz.*

Məclis əhli aşığa “sağ ol” deyib minnətdarlığını bildirdilər. Qasım üzünü Süleyman bəyə tərəf tutub dedi ki, dünya sənin, mənim kimlərinin çoxunu yola salıb, qulaq as birini də deyim:

*Gəl-gəl sənnən xəbər alım,
Süleymanın qalan dünya.
Əvvəli gül kimi açıb
Axırında solan, dünya.*

*Gəl görüm kimə talibsən?
Dərsini kimnən alıbsan?
Səksən min yol boşalıbsan,
Doxsan min yol dolan, dünya.*

*Bu dünya fanidi, fani,
Bu dünyada qalan hanı?
Davud oğlu Süleymanı
Öz taxtınan salan dünya.*

*Xəstə Qasım qalib naçar,
Sir sözünü kimə açar?
Gələn qonar, qonan köçər,
Kimdi səndə qalan, dünya?!*

Xəstə Qasım toyu başa vurub Qara xanın adamları ilə birgə Tikmədaşa qayıdırlar.

II. XƏSTƏ QASIMIN DAĞISTAN SƏFƏRİ

Keçmiş əyyamlarda belə adətlər varıymış. Hansı ölkədə aşıq, pəhləvan, olarmışsa, o ölkədə həmin aşığımı, pəhlivanımı deyirdirib güləşdirərmişlər. O cümlədən Dağıstanda ad-san çıxaran Ləzgi Əhmədin səsi-sorağı İsfahana da gəlib çatır . Çünki Dağıstan mahalı yeddi illik badi-xaracı İsfahana vermirdi. Deyirlər, bizim aşığı bağlayan aşıq gətirsinlər, bizim aşığı bağlayıb badi-xaracı alsınlar. Bu xəbər Şah Abbasa çatır. Şah Abbas vəzirini çağırır. Vəzir Allahverdi xan söhbəti eşidib deyir:

- Şah sağ olsun, o Ləzgi Əhmədi bağlatdırıb yeddi illik badi-xəracı alıb gətirsəm ənamım nə olacaq?

Şah dedi:

- Sən yeddinci vəzirimsən, eləmi? Birinci vəzirliyə keçirərəm.

Vəzir Allahverdi xan neçə müddətiydi ki, Xəstə Qasımın səs-sorağını eşitmişdi. Bu səbəbdən şahdan namə alıb iki-üç nəfərlə birlikdə Tikmədaş kəndinə yollandı. Gəlib kəndin yaxınlığına çatdılar. Gördülər kəntdən kənar yerdə bir cavan oğlan su sulayır. Soruşdular:

- Oğul, o kənd Tikmədaş kəndidimi?

Oğlan cavab verdi:

- Bəli, o kəntdi.

Dedilər ki, o kəntdə Qasım adlı bir adamı tanıyırsanmı? Oğlan cavab verdi:

- Tanımənəm.

Dedilər:

- Bəlkə görmüş olarsan?

Oğlan dedi:

- Görmənəm.

Vəzir deyir ki, uşaqdan nə soruşaq .Gedək kəndə.

Qasım başa düşür ki, gələn adamlar bunun dalınca gedirlər. Kəsə yolnan evə çatanda görür ki, həmin adamlar atasından soruşurlar:

- Oğlun hanı?

Atası Qasımı göstərib deyir, oğlum budur. Vəzir deyir:

- A bala, biz səndən bir kəlmə söz soruşduq, sən bizə nə cavab verdin?

Qasım dedi:

- Mən sizə düz cavab verdim, siz düz başa düşmədiniz. Siz dediniz Qasım adlı burda adam varmı, dedim “tanı mənəm”, siz başa düşmədiniz, dediniz bəs onu necə tapaq? Dedim “gör mənəm”, dediniz, bəlkə biləsiniz, bu kənddə yaşayırmı, dedim “bil mənəm”.

Gördülər ağıllı oğlandı. Padşahın adamları durub getdilər mahalın xanı Qara xanın yanına. Salam-kalamdan sonra Qasımı İsfahana aparmaq üçün gəldiklərini söylədilər. Qara xan Qasıma tapşırıq verdi:

- İsfahana çatan kimi get, üz-başını qırxdır, sonra şahın hüzuruna gedərsən.

Qasım İsfahanda dəllək dükanına girib istədi üzünü tərəş etdirsin. Dəllək naşı idi, ülgücü soya gəlmirdi, tükü az-az götürürdü. Tükdən daha çox üzün dərisini kəsirdi. Qasım heydən düşəndə belə dedi:

*İsfahanda bir dəllək var,
Baş qırxıb zol çıxarır.
Ətindən az-az götürür,
Dərisini bol çıxarır.*

*Ayağını qoyur qoşa,
Ülgücünü çəkir daşa.
Zərbi elə gəlir başa,
Tikmədaşa yol çıxarır .*

*Bir fitəsi vardı bezdən,
Durub gəlir səhər tezdən.
Yarı haqqın alıb bizdən,
Yenə acı dil çıxarır.*

*Ülgücünü çapışdırır.
Suyu tasdan çapışdırır.
Kəsib pambıq çapışdırır,
Başımızdan zol çıxarır.*

*Bu usta necə ustadı,
Həmişə gözü tasdadı.
Xəstə Qasım can üstədi,
Elə bilir pul çıxarır.*

Xəstə Qasım İsfahana gəlib şahın hüzurunda əyləşdi. Şah soruşdu ki, halın niyə pəjmürdədi? Qasım aldı görək şaha nə dedi:

*Üç gündü çıxmışam o Tikmədaşdan,
Qapına gəlmişəm canım əlimdə.*

*Əyağın torpağı qıbləğahımdı,
Sızıldaram kirəbanım əlimdə.*

*Şeyda bulbul kimi yaman ağılaram,
Sinəm başın düyünlərəm, dağlaram,
Ləzgi kimi yüz aşığı bağlaram,
Əgər olsa süxəndanım əlimdə.*

*Xəstə Qasım, kəsilibdi xitabım,
Qızılgül tək çəkilibdi gülabım,
Cədvəlkeş Quranım, qızıl kitabım,
Yoxdu zərli qələmdanım əlimdə.*

Şah istədi dillənsin, bir söz desin. Qasım şahın ürəyindən keçən sözləri anladı. Dedi:

- Şahım sağ olsun, qoy bir-iki xanə sözüm var, onu da deyim.

*İstəyirəm bir söz bəyan eyləyim,
Şahım, sənə məlum olsun kamalım.
İyirmi səkkiz hərf heca eyləyim,
Nə seçsin müşdəyid, nə bilsin alim.*

*Quran hərifindən evlər yaparam,
Pəhlivansa, şir olsa da basaram.
O kafirə haçan qulaq asaram,
Dəryayı ümmana təşbeh misalım.*

*Leyliyə fərzəndəm, Məcnuna qardaş,
Şirinə həmtayam, Fərhada yoldaş.
Adım Xəstə Qasım, yerim Tikmədaş,
Əslin də şahzadə, məlum mahalım.*

Ləzgi Əhmədlə deyişmək üçün şahın sərəncamını eşidən Xəstə Qasım “başüstə” deyib hazır dayanır. Qara xanla Xəstə Qasım Tikmədaşa qayıdırlar, Qasım məscidə gedir, mollaya deyir ki, səfərə çıxacam bir kitab aç. Molla kitab açıb deyir:

- Qasım, boşluq görünür.

Qasım deyir:

- Molla, o kitabı mən də oxuyuram, qulaq as deyim.

*Bu gün bir molla görmüşəm
Kəlimullah əlindədi.*

*Qurani əzbər oxuyur,
Bismillah dilindədi.*

*Xudadan çəkərəm minnət,
Oxuyuram fərzi sünnət.
Səkkizinci behiş-cənnət,
Kilidi şah əlindədi.*

Molla dedi:

- Qasım, bir səhv etdim, gərək məni bağışlayasan.

Qasım sözünü belə tamamladı:

*Qıl namazı şükür eylə,
Bir Allahı zikir eylə.
Qasım, getmək fikir eylə,
Gəlmək Allah əlindədi.*

Qasım evlərinə gəlir, ürəyi yumşaq, qəlbi açıqıydı. Bir dəsdə ur kəkliklər damının üstündə yuva salmışdılar, Qasım onlara dən atır, su qoyurdu. Kəkliklər öyrəşmişdi, Qasıman çəkinmirdilər, dənələrini yeyirdilər. Qasımın uzaq səfərə çıxmasını hiss etmiş kimi şaqə çəkib elə bil xeyir-dualıq edirdilər. Quşların bu hərəkətləri Qasımı bir qədər düşündürdü, vəfalı quşlarla sazınan-sözünən necə halallaşır, biz deyək, eşidənlərə can sağlığı:

*Mən gedirəm, sizi kimə tapşırım,
Dam üstündə duran sona kəkliklər.
Al-yaşıl geyinib tirmə bağlarsız,
Nə giribsiz donnan-dona kəkliklər.*

*Gözəl kəklik dam üstündə səs eylər,
Qaqqıldeşər, bir birinə bəs eylər.
Bilmirəm toy eylər, yoxsa yas eylər,
Caynaqları batıb qana, kəkliklər.*

*Gözəl kəklik dam üstündə durubdu,
Gərdən çəkib necə boynun burubdu.
Bilmirəm ki, ovçusunu görübdü,
Üz çevirir biyabana kəkliklər.*

*Kəkliyin oylağı qayalar başı,
Qaqqıldeşib tapar yoldaş yoldaşı.
Bərəsi bərk olsa, ovçusu naşı
Düz çıxarlar alosmana kəkliklər.*

*Nə dərdiniz varsa mənə söyləyin,
Şirin namə yazın, bəyan eyləyin.
Siz Xəstə Qasımı halal eyləyin,
Çünkü gedir Dağıstana, kəklilər.*

Vəzir Allahverdi xan şahdan kağız alıb bir neçə nəfərnən Tikmədaşa gəlib Qara xanı, Xəstə Qasımı götürüb Şamaxı qəzasına çatırlar, görürlər, şiddətli zəlzələnin əsərindən şəhər yerlə yeksan olub. Qasımın atasının dostu varıydı, onun evini uçmuş görən Qasım kədərlənib belə deyir:

*Köhnə Şamaxını mən seyr eylədim,
Əl dəyməmiş təzə bağlar qalıbdı.
Elə köçüb gedib ulusu-eli,
İşlənməmiş ağ otaqlar qalıbdı.*

*Fələk şad könlümdən alma həvəsi,
Ayırma dostlardan, tutaram yası.
Bəs necə oldu bu seyvanın yiyəsi,
Dərd-qəmi var, tamam ağlar qalıbdı.*

*Mən Xəstə Qasımam, saha söz deyli,
Çarxı-fələk, mənəm sənnən gileyli.
Elə köçüb gedib vəfasız Leyli,
Bircə Məcnun, bir də dağlar qalıbdı.*

Qasım atası Qəribnən bu evdə olmuşdular, keçən anlar Qasımı kədərləndirdi, dərdi tüğyan eylədi, görək nə dedi:

*Səhər-səhər əzmi-gülşan eylədim,
Qəm məni culğadı ay hayıf-hayıf.
Aşiq deyər, ay hayıf,
Kimlər öldü, ay hayıf.
Səni ki mən sevmişəm,
Ayrı düşdüm, ay hayıf.
Cəfa çəkdim, bağ becərdim, gül dərəm,
Dərmədim gülünü, ay hayıf-hayıf.*

*Murğu dəhanında nə danə gördüm,
Sərrafın dəstində nə danə gördüm.
Aşiq, nə danə gördüm.
Xalın nə danə gördüm.*

*Tülək tərlən axırda
Düşdü nadana gördüm.
Ləli tapşırdılar nadana gördüm,
Bilmədi qiymətin, ay hayıf hayıf.*

*Igid olan ilqar bağlar yasinə,
Oxudum dərşimi, yetdim Yasinə.
Aşiq deyər, yasinə,
Namərd boynu ya sına.
Hərcağıya söz demə,
Ya inciyə, ya sına.
Xəstə Qasım ölüb gedər ya sına
Eşidənlər deyər, ay hayıf- hayıf..*

Vəzir Allahverdi xan, Qara xan, gözətçilər və Xəstə Qasım Dağıstanın Bərxuş kəndinə çatırlar. Kənd adamları deyir:

- Bu kənddə aşiq qonağını keşiş saxlayır.

Qasım soruşur:

-Nəyə görə?

Cavab verirlər ki, keşiş otuz doqquz aşığı bağlayıb, qırxıncı aşığı gözləyir ki, gəlsin onu da bağlasın, hamısını zindana salsın.

Keşiş əli sazlı Qasımı görüb deyir:

- Oğul, sən məni bağlaya bilsən, dinini qəbul edəcəm, mən bağlasam, səni o biri aşıqlarla bərabər qırx il dustaq saxlayacam.

Qasım sazını zil-bəm elədi, keşişə görək nə dedi:

*Oyandı sünbüllər, səcər gətirdi bar,
Orda min bəşər var, yeddi sin bilər.
Bu yazan usdadın nə xoş xətti var,
Yazıbdı mim üstə yeddi sin, bilər.*

*Süvdiciyim övlüyyadır, Vəlidi,
Sərrafın dəsdində dürdü, ləlidi.
Mənim fikrim-zikrim ancaq Əlidi,
Ər odur ki, o lamnan yeddi sin bilər.*

*Mən Xəstə Qasımam, yeddi sin billəm,
Ayə oxuyuram, yeddi sin billəm.
Qaft öyrənmişəm, yeddi sin billəm,
Söz odur, yeddinin yeddisin bilər.*

Keşiş dedi:

- Oğul, mən bu sözlərdən sonra sazımı yerə qoydum.

Bundan sonra yönünü qibləyə çevirib müsəlmanlığı qəbul etdi. Qasım başını qaldıranda göydən asılmış sazları görüb soruşur:

- Bunlar nədir?

Keşiş cavab verir:

- Bağladığım aşıqların sazlarıdır.

Qasım bağlanan aşıqların sazlarını özlərinə verib yola salır. Qasım başının dəstəsinə gecə keşişin evində gecələyib səhər yola rəvan olur. Xeyli gedəndən sonra Dağıstan xanlığına çatırlar. Dağıstan xanlığı qonaqları səmimi qarşılayır. Səhər məclis düzəlir, cəmi asıqları bağlayan Ləzgi Əhməd məclisə gətirirlər. Qasım deyir, sən qabağa düş. Ləzgi Əhməd qabağa düşüb sözə başlayır:

Ləzgi Əhməd

*Xoş gəlibsən Dədə Qasım,
Yandıracam oda Qasım.
Qurtarsan Əhməd əlindən,
Gedəcəksən dada, Qasım.*

Xəstə Qasım

*Ləzgi, dalını dağa ver,
Sözlərinə qadağa ver.
Qurtarsan Qasım əlindən,
Bir ye, beş sadağa ver.*

Ləzgi Əhməd

*Mən əzzinəm ət qaldı,
Kimlər ona mat qaldı.
Neçə batman quyruğu,
Neçə batman ət qaldı?*

Xəstə Qasım

*Mən əzzinəm ət qaldı,
Firon ona mat qaldı.
Əlli batman quyruğu,
Əlli batman ət qaldı.*

Ləzgi Əhməd, Xəstə Qasıma üz tutdu:

- Mənəm bu yerlərin azman şairi, haqq aşığı. Səndən bir çox sirli beyitlər soruşacam. Cavabımı versən, növbə sənindir, - deyib qabağa düşür:

Ləzgi Əhməd

*Səndən xəbər alım, ay Dədə Qasım,
O nədir ki, dürlü-dürlü halı var.
Nədən xəlq olmuşdu ərşin ərgəci
O nədir ki, toxunmamış şalı var.*

Xəstə Qasım

*Al cavabın verim, ay Ləzgi Əhməd,
Bahardır ki, dürlü-dürlü halı var.
Nurdan xəlq olundu ərşin-ərgəci,
O buluddur, toxunmamış şalı var.*

Ləzgi Əhməd

*O nədir ki, dayanıbdı dayaqsız?
O nədir ki, boyanıbdı boyaqsız?
O nədir ki, doğur əlsiz-ayaqsız?
Üç ay keçər, ayağı var, əli var?*

Xəstə Qasım

*Göy çadırdı dayanıbdı dayaqsız,
Ayla-gündü boyanıbdı boyaqsız.
Qurbağadı-doğur əlsiz-ayaxsız,
Üç ay keçir ayağı var, əli var.*

Ləzgi Əhməd

*Ləzgi Əhməd deyir, nədi dalalar?
Nə qumaşdı satan olmaz, alalar?
O nədir ki, dimdiyindən balalar,
O nədir ki, qanadında xalı var?*

Xəstə Qasım

*Xəstə Qasım deyir, çaydı dalalar,
O ağıldı satan olmaz, alalar,
O buğdadı - dimdiyindən balalar,
Kəpənəkdi, qanadında xalı var.*

Vəzir Allahvardi xan dedi:

-Ləzgi Əhməd, sən dedin Xəstə Qasım açdı, indi də Xəstə Qasım desin, sən aç.

Söz verildi Xəstə Qasıma.

Xəstə Qasım

*O nədir ki, otuzunda cavandı,
Onbeşində qocalıban uludu?
O nədir ki, dili ayrı, sözü bir,
O hansı dəryadı içi doludu?*

Ləzgi Əhməd

*O aydı ki, otuzunda cavandı,
Onbeşində qocalıban uludu.
O qələmdi dili ayrı, sözü bir,
Elm dəryası hər dəryadan doludu.*

Xəstə Qasım

*O nədir ki, qışda dağlar bürünür?
O nədir ki, əl dəyməmiş hörülür?
O nədir ki, insana fərz verilir?
O nədir ki, o da onun gülüdür?*

Ləzgi Əhməd

*O qardır ki, qışda dağlar bürünür
O könüldü, məhəbbətlə hörülür.
O ömürdü, insana fərz verilir,
O ilqardı, iman onun gülüdü.*

Xəstə Qasım

*O nədir ki, haqq yanında nahaqdı?
O nədir ki, yerə-göyə dayaqdı?
O kimdir ki, yatmayıbdı oyaxdı?
Xəstə Qasım hər elimdən halıdı.*

Ləzgi Əhməd

*Böhtan sözdü, haqq yanında nahaqdı,
Haqq nəzəri yerə-göyə dayaqdı.
Haqq özüdü, yatmayıbdı oyaqdı,
Bu sirrlərdən Ləzgi Əhməd halıdı.*

Məclis əhli dedi ki, indi növbə Ləzgi Əhmədi.

Ləzgi Əhməd

*Səndən xəbər alım, ay Baba Qasım,
O nədir ki, bu dünyanı gəzər heyy?!
Nə kağızdı, mürəkkəbsiz yazılar,
Nə qələmdi, bu dəftəri yazar heyy?!*

Xəstə Qasım

*Al cavabın verim, ay Ləzgi Əhməd,
Aydt-gündü bu dünyanı gəzər hey.
Könül kağız-mürəkkəbsiz yazılar,
Dil qələmdi, bu dəftəri yazar hey.*

Ləzgi Əhməd

*O nədir ki, heç gəlmədi imana?
O kimdi ki, heç düşmədi gümana?
O kimdi ki, qəsd eylədi insana?
O kimdi ki, kannan oldu bezar hey?!*

Xəstə Qasım

*O şeytandı, heç gəlmədi imana,
O münküdü, heç düşmədi gümana.
Əzrayıldı, qəsd eylədi insana,
Əyyubdu ki, oldu kannan bezar hey.*

Ləzgi Əhməd

*O nədir ki, silinməzdi qarası?
O nədir ki, heç tapılmaz çarası?
Neçə ildi yerlə-göyün arası?
Ləzgi Əhməd bu dəftəri yazar hey.*

Xəstə Qasım

*O ürəkdi, silinməzdi qarası,
O ölümdü, heç tapılmaz çarası,
Yüz doxsan min il yerlə göy arası,
Xəstə Qasım o dəftəri pozar hey.*

Yenə növbə Xəstə Qasıma çatdı. Vəzir dönüb bir məclis əhlinə baxdı, bir də Xəstə Qasıma. Vəzirin belə baxışı Xəstə Qasımı coşdurdu, aldı görək Ləzgi Əhmədə nə deyəcək:

Xəstə Qasım

*Mən qurbanam qaşı-gözü qaraya,
Təbibimsən, dərman eylə yaraya.
Bir səhrada meyit düşsə araya,
Mollası olmasa, nə demək gərək?*

Ləzgi Əhməd

*Bismillahi mən yanımca gətirrəm,
Düz fikirnən özümü ona yetirrəm.
Mollası yox, təəminnən götürürəm,
Tapşırıb haqqına qayıtmaq gərək.*

Xəstə Qasım

*Bəlkə səgiri var, nə demək olar?
Onun əməyini nə yemək olar?
Məhşər günü ona nə kömək olar?
Kim onun havadarı, bilmək gərək?*

Ləzgi Əhməd

*Səgiri olana tutarlar qəyyum,
Çörəyini halal eylər o alim.
Məhşərin günündə onlara lazım,
Axır kömək verən Şahmərdan gərək.*

Xəstə Qasım

*Xəstə Qasım deyər, o nə kəlmədi-
Onda kim saxladı din Məhəmmədi?
Kim söylədi müsəlmanlıq şərtidi-
Müsəlman olanda nə demək gərək?*

Ləzgi Əhməd

*Mən Ləzgi Əhmədəm, haqdan keçməyəm,
Dediyin sözləri başa düşməyəm.
Gər bilsəm də o sirləri açmaram,
Müsəlman olanda o demək gərək.*

Məclis əhli tərəfindən söz Ləzgi Əhmədə verildi. Aldı görək o, Xəstə Qasıma nə dedi:

Ləzgi Əhməd

*Sənnən xəbər alım, ay Xəstə Qasım
Kim xata eylədi, qaldı üstə suç?
Kim kimə buyurdu, kimnən gətirdi,
Neçə yaşındaydı qurban gələn qoç?*

Xəstə Qasım

*Sənə cavab verim Əhmədi Ləzgi?
Qabil xata etdi, qaldı üstə suç.
Cəbrayıldı İsmayıla gətirdi,
Yetmiş yaşındaydı qurban gələn qoç.*

Ləzgi Əhməd

*Nə quşdu ildə bir yumurta salar?
Onun yumurtası nə üstə qalar?
Hansı ölən zaman hansı sağalar?
Ona kimlər deyir dur buradan uç?*

Xəstə Qasım

*Simruq quşu ildə bir yumurta salar,
Onun yumurtası qar üstə qalar.
Ana ölən zaman bala sağalar,
Cəbrayıldı deyir dur buradan uç.*

Ləzgi Əhməd

*Ləzgi Əhməd heç vəsvindən doymazlar,
O nədir ki, götürürlər qoymazlar?
Kimlərdi ki, məzarı yox, yumazlar
Bu nə qonhaqondu, bu nə köçhaköç?*

Xəstə Qasım

*Xəstə Qasımın vəsvinnən doymazdar,
O ölüdü götürərlər, qoymazlar.
Atəşpərəs məzarı yox, yumazlar,
Dünya qonhaqondu, ölüm köçhaköç.*

Növbə yenə Xəstə Qasıma verildi, aldı görək Ləzgi Əhmədə bu dəfə qıfılbənd üstündə nə deyəcək:

Xəstə Qasım

*Qiyamət sirinnən, xabı qəflətdən,
Əcayib görmüşəm barı altıdı.
Yetmiş min gül açıb, yeddi rəngdədi,
Hər qönçənin gül yarpağı altıdı.*

Ləzgi üzünü məclis əhlinə tutub deyir, ikincisini desin. Xəstə Qasım sözün ikinci bəndinə başlayır.

*O barı seyr edir altmışı üçdən,
Yetmiş dəng edib qulaxdan-üzdən.
Səksəni dolanır çırağı beşdən
Doxsan min qaranın ağı altıdı.*

Ləzgi Əhməd yenə dedi, keçsin o biri bəndinə. Xəstə Qasım aldı sözün axırıncı bəndini belə dedi:

*Xəstə Qasım, Haqdı haqqı yaradan,
Hifz eyliyə səni oddan-bələdan.
Qeybdən məclisə gələn badədən,
Badə paylayanın sayı altıdı.*

Xəstə Qasım üzünü Ləzgi Əhmədə tutub dedi, qıfılbənd bir olmaz, ikincini də deyim, bəlkə açə biləsən.

Xəstə Qasım

*Dörd dərviş istərəm, Əhmədi Ləzgi,
Bütün bu dünya ilə başı bir ola.
Haqqın adını zikr eyliyə dilində,
Dolana gərdişi işi bir ola.*

*Bir otaq istərəm gümüşdən kanı,
Onun kərpicini gətirən hani?
Bir heyvan istərəm, qırx iki canı,
Başı qoltuğunda döşü bir ola.*

*Mən bir nər istərəm. götürə dağı,
Ovsarını çəkə Əliynən Nağı.
Cənnətin rizvanı, behişdin bağı,
Altmış min bostanın işi bir ola.*

*Xəstə Qasım deyər, neçə min neçə,
Yetmiş min darvaza, səksən min küçə.
Bir alim isdərəm bu sirri seçə,
Hər bir min kəlmənin başı bir ola.*

Xəstə Qasım üzünü məclis əhlinə tutub deyir:

- Ləzgi Əhməd qıfılbəndlərimi açə bilmədi. Ləzgiyə deyiləsi bir sözüm də var:

*Ləzgi Əhməd, mənəm Fizuli nəslı,
Bəhrilərdə mən ümmanam, sən nəsən.*

*Dərin kitabları mənə eylərəm,
Dərd bilənəm, söz qananam, sən nəsən.*

*Mən bilirəm, yoxdu sözmün əvəzi,
Seçib bəyanəllər sərraflar özü.
Dolanır simurğun məndədi gözü,
Yerim Qafdı, mən sultanam, sən nəsən.*

*İncil, Tövrat, Zabur, sinəmdə Quran,
Mərifətdə mənəm dəryayı-ümman.
Tikmədaşlı Qasım İsgəndər nişan
Bu mahalda Süleymanam, sən nəsən.*

Deyişmə boyu Xəstə Qasım Ləzgi Əhmədi, Ləzgi Əhməd də Xəstə Qasımı tanımışdı. “Çörək” məsələsi ikisinə də əyan olmuşdu. Xəstə Qasım bildi ki, yolda çörək verdiyi uşaq bu qabağındakı dəryayı-ümman aşığıdı. Ancaq çörəyin çoxunu özü yediyi üçün Ləzgi Əhmədə üstün gələn yalnız o ola bilərdi. Belə də oldu. Ləzgi Əhməd elə ki bağlandı, vəzir Allahverdi xan dedi:

- Əhməd, məclis əhli qarşısında öz-dəsti xəttinlə yaz ki, Xəstə Qasım məni bağladı.

Ləzgi bu sözləri dəsti-xəttinnən yazıb vəzirə verdi. Vəzir dedi:

- Qasım deyə bilərsənmi bu dünya kimə xoşdu, bəs kimə yox? Vəzirin ürəyindən keçirdiyi kəlmələr Qasıma agah idi, aldı görək nə dedi:

*Ay arıflar, bir təcrübə eylədim,
Çarx dolanıb hər bir yana dönərmiş .
Tərəqqidən tənəzzülə düşəndə,
Nöbaharın zimitana dönərmiş.*

*İksi gözü tutar, iksi qulağı,
Biri də qoymazmış dil danışmağı,
İsdəyir ki, pozsun şən yaşamağı,
İndi bildim bu zamana dönərmiş.*

*Xəstə Qasım sözü dedi özünənən,
İnciyərmi nanəcivin sözünnən.
Cida düşsən vətəninin düzünnən,
Dərdin artıb bir ümmana dönərmiş.*

Vəzir Xəstə Qasıma dedi:

- Bu yerdə sən məni ucaldıb üzümü ağ eylədin. Üzün hər zaman ağ olsun!

Bəli, Dağıstan xanlığı tərəfindən yeddi illik badi-xəracı vəzir Allahverdi xana təhvil verib onları İsfahana yola saldılar. Az getdilər, çox getdilər, gəlib genə Şamaxı şəhərinə çatdılar. Yolları qəbiristanlıqdan keçirdi, Qasım dədəsinin dostunun qəbrini ziyarət edib qəbrə baxa-baxa divani üstündə belə dedi:

*Dəli könül, xəyal etmə gəlirəm yavaş-yavaş,
Cismimi hicran oduna bölürəm yavaş-yavaş.
Hər nə varsa sənnən keçir, elə bil canan keçir,
Sən etdiyin xəyalları bilirəm yavaş-yavaş.*

*Əzrayıl başda oturub acal ayaqdan gələr,
O Xudam əmr eyləsə, fərman bayaqdan gələr.
Hər nə varsa hardan gələr, görmə nahaqdan gələr,
Ölüm insanlara haqdi, buluram yavaş-yavaş.*

*Qərib oğlu Xəstə Qasım necə düşdün a zara,
Min bir təbib-loğman gəlsə dərman olmaz azara.
Cannan-ciyardan olmuşam, hamsı gedir məzara.
Uçubdu könlümün evi, gedirəm yavaş-yavaş.*

*Xəsdə Qasım qəbirsanlığa salavat verib dedi:
İnsan oğlu, qafil olma, dön qəbirisdana bax,
Üz çevir haqqın yoluna, haqq ilə divana bax.
Bu qoca dünya dediyin boş müsafirxanadı,
Yaranmışlar gələr köçər, o gedən mehmana bax.*

*Gözdüyün halal-haramı, şeytannan uzax olax,
Yandırın şam-çırağını, behşidin bağını bulax.
Satın bu dünya malını, axirətdən mülk alax,
Süleymana qalmayan dünya, qalmaz heç insana bax.*

*Göydən bir balıq endi, itirmədi sayını,
Hər gədələr sultan oldu, tapdılar öz tayını.
Qarışqaya hökm olundu, sökdü yerin layını,
Xəstə Qasım, qıl tamaşa, boş qalan meydana bax.*

Bir neçə vaxtdan sonra İsfahan mülkünə çatıb şahın hüzurunda dəyandılar. Şah vəzir Allahverdi xanı birinci vəzir seçdi. Badi-xərac xəzinəyə təhvil verildi. Qara xanla Xəstə Qasım Tikmədaşa qayıtdılar.

III. XƏSTƏ QASIMIN ŞAMAXI SƏFƏRİ

Xəstə Qasım Qara xanla İsfahandan Tikmədaşa döndülər. Qasım yuxu aləmində sevgilisini, butasını görüb şirin-şirin söhbət edə-edə danışırdılar. Qasım yuxudan ayılında atası soruşdu:

- Oğul, yuxuda kimnənsə danışırdın, o kimiydi?
Atasının sualına Xəstə Qasım sazı götürüb belə cavab verir:

*Sənin qüdrətinə quruldu varlıq,
Varlığa hamıdan tez gələn Əli.
Ustadlar ustadı özü olubdu,
Cəbrayıl məqamın düz bilən Əli,*

*Sənin qüdrətinə quruldu varlıq,
Həyatın Zəməzəmi o suyu dirlik.
Sənnən kəşf olundu elm və birlik,
Cəmi dillərnən söz bilən Əli.*

*Xəstə Qasım, üzmə damənnən Əli,
Aləmi zərridə demişəm bəli.
Bir ismin Əlidi, bir ismin Vəli,
Cəmi pünhan dərdi tez bilən Əli.*

Qərib kişi soruşdu:

- Oğlum, mənzilin harayadı?
Atasının sözünə Xəstə Qasım saz ilə aldı görək nə dedi:

*Ay ağalar, nakam getsəm dünyadan,
Yarəb, mənim xanimanım nec ola?
Gövhər tək sözlərim, bayatılarım.
Ləbi şirin süxəndanım nec ola?*

*Anam yoxdu, qəbrim üstə yaş tökə,
Halalım yox, sinəm üstə saç tökə.
Qardaşım yox, qəbrim üstə daş tökə,
Yarəb, mənim ağlayanım nec ola?*

*Heyif ola ağ biləklər, bəzilər,
Ahu otlar ceyran ilə yazılar.
Qohumum yox, qardaşım yox, qazılar,
Yarəb, mənim hal-əhvalım nec ola?*

*Bu gen dünya üstümüzə dar ola,
Biz köçərik, yurdumuzda kim qala?
Çaşırım yolumu gah sağa-sola,
Mənim sərvə Xuramanım nec ola?*

*Xəstə Qasım, daha qalmadı tabın,
Qızılgüldən çəkilibdi gülabın.
Cədvəlkeş Quranım, qırx cüt kitabım,
Üzü zərli qələmdanım nec ola?!*

Atası Qərib dedi:

- Oğul, danışdığından heç nə başa düşmədim, nəyi deyirsən, kimi deyirsən? Bir açıq de, bir şey başa düşüm.

*Atasının sualına sazı ilə belə deyir:
Sıtq ilə tutginən Haqq ətəyindən,
Aləmə imdadı ol eylər-eylər.
Zərrəcə üstündə olsa nəzəri,
Yerdən daş götürsən, ləl eylər-eylər.*

*Böhtan demə, böhtan tutar adamı,
Qul deyib bazarda satar adamı.
Cəhənnəm odunna betər adamı,
Yandırır yoxsulluq kül eylər-eylər.*

*Aqıl insan deməz hər gördüyünü,
Düşmənnən daldalar vay dərdiyini.
Görməzsən nakəsin pay verdiyini,
Versə də töhnəti bol eylər-eylər.*

*Xəstə Qasım dedi sözü bu başdan,
Əli nəzər saldı, su çıxdı daşdan.
Məhəmməd kəlamı aldı Mehraşdan,
Sualsız cənnətə yol eylər-eylər.*

Qərib kişi anladı ki, ağası oğluna badə içiribdi. Dedi:

- Oğul, ata nəsihəti ilə Allah göndərən Quranın kəlamından sənə xeyir-dua verirəm.

Atasının ürəyini şad etmək üçün gördüyü və badə içdiyi sevgilisinin nişanını necə izah verir, bizdən demək, sizdən eşitmək:

*Bir gözəl sevəsən boyu tamaşa,
Görən kimi könül ona bənd ola.*

*Gözəlli, gül camalı bir yana
Dil-dodağı, şəkər ola, qənd ola.*

*Bir gözəl sevəsən qaməti bəstə,
Görəndə aşiqi eyliyə xəstə.
Çoxdan axtarıram bir elə kəsdə -
İşarə anlıya, dərdimənd ola.*

*Xəstə Qasım əl götürməz canannan,
Canan qarşı gəlsə keçərəm kannan.
Rəngi artıq ola güldən-reyhannan,
Zülfü boynuma bir kəmənd ola.*

- Qərib kişi bildi ki, oğluna ağası sevgi-məhəbbət badəsini içirib, soruşdu:
- Qasım, oğlum sevdiyin, badə içdiyin qızı necə gördün?
Qasım yuxu aləmində necə görüşdüklərini söz ilə belə dedi:

*Ay ağalar, bir tərlanım uçubdu,
Sağ əlimnən sol əlimə alınca.
Onu tutan xeyrin-bəhrin görməsin,
Mən yazığın naləsi var dalınca.*

*Gümüş kəmər bağlamışdı belinə,
Danışdıqca mayıl oldum dilinə
Gül uzatdım nazlı yarın əlinə,
Canım aldı gülü mənnən alınca.*

Qasım atasına dedi:

- Atayı-mehriban, arada əhdi-ilqar bağlamışığı, mənnən nigaran olma.
Sonra sözünün arxasını belə dedi:

*Ağamnan dərs aldım əlif bey üçün,
Sürəhilər düzülübü mey üçün.
Dəli könül, qəm çəkirsən neyüçün,
Qəmli günün şad günü var yanınca.*

*Xəstə Qasım vədə verdi yüz ilə,
Yaşılbaşlar göldən-gölə düzülə.
Bir igid ki, ilqarından üzülə,
Ölüm yeydi bu dünyada qalınca.*

Atası dedi:

- Oğul, hansı məkana getsən özünü öymə, sadə gəz, sadə dolan, çalış

yaxşı admlardan otur, dur, ülfət qıl, yamannardan uzaq dur.

Atasının verdiyi nəsihətlər haqda Xəstə Qasım aldı belə dedi:

*Dəli könül, mənnən sənə əmanət,
Demə bu dünyada qalım yaxşıdı.
Bir gün olar, qohum-qardaş yad olar,
Demə ulusum var, elim yaxşıdı.*

*Bir məclisə varsan özünü öymə,
Şeytana bac verib kimsəyə söymə,
Qüvvətli olsan da yoxsulu döymə,
Demə ki zorluyam, qolum yaxşıdı.*

*Qoçaxdan olubsan, qoçax olginən,
Qadadan bəladan qaçax olginən.
Açıx ol, comərd ol, alçax olginən,
Demə varım çoxdu, pulum yaxşıdı.*

*Xəstə Qasım kimə qılsın dadını.
Canı çıxsın özü çəksin odunu.
Yaxşı igid yaman etməz adını,
Çünkü yaman addan ölüm yaxşıdı.*

Xəstə Qasım Şamaxıya sevgilisinin dalınca getməliydi, bu tərəfdən də Şah Abbas fərman verdi: hər obadan iki-üç molla cəm edilib İran ölkəsindən Turan ölkəsinə göndərilsin. Tikmədaşdan Xəsdə Qasım və başqa mollalar yola düşməliydi, yol üçün tədarük gördülər. Qasım dağlara, çəmənli yaylaqlara baxıb ürəyi qubar eylədi. Üzünü dağlara tutub belə dedi:

*Obalarımız səf-səf olub yüklənir,
Başı ala qarlı dağlar qal indi.
Biz içmədik abı-kövsər suyunnan,
Soyuq sular, buz bulaqlar qal indi.*

*Beyvafasan vəfan yoxdu dünyada,
Aşnanın sirrini verirsən yada.
Şamamanı dərdirirsən xoryada,
Səbzə bostan, sarı tağlar qal indi.*

*Xəstə Qasım tamam oldu sözlərim,
Eşq ucunnan kabab oldu közlərim.
Qərrib yerdə, yad ölkədə gözlərim
Vətən deyib ağla, ağlar qal indi.*

Mollalar yola düşən anda bəyzadə geyimli bir oğlan din adamlarına yaxınlaşıb salam verdi, İsfahana tərəf gedən yolun səmtini soruşdu. Qasım gördü qərribdi, hansı diyardan gəlməsini saz ilə soruşub aldı belə dedi:

*Səhraları sehr eyliyən, xan oğlu,
Bir xəbər ver sən ha yannan gəlirsən?
Hüsn içində şövkət oğlu, xan oğlu
Məgər təxdu-Süleymanın gəlirsən?*

*Saçların qıvrılıb olub çin-çini,
Qara xalın çapdı fəğvuri-Çini,
Gəncə ötəlgisi, Bərdə laçını
Ya Dərbənddən, ya Şirvannan gəlirsən?*

Qasım öz-özünə dedi ki, gəl söznən soruş “Bərdədən, Gəncədən hansı səmtdəsən”. Sözü o biri bəndində belə soruşur:

*Başına döndüyüm xanların xanı,
Gəncənin xanısın, Bərdə sultanı.
Ya hurisən, ya behiştin qılmanı
Ya mələksən, asimannan gəlirsən.*

*Bəlkə laçın oylağından cidasın,
Qara bağrım qaynağını didəsən.
Xəstə Qasım, şah yolunda fədasın
Keçib-aşib dağdan-çənnən gəlirsən?!*

Din adamları qərrib oğlana yol salxeyib yola salırlar. Mollalar İran ölkəsindən Turan ölkəsinə gəlir, bölgüdə Xəstə Qasımın mənzili Şamaxı şəhərinə düşür. Bəli, Şamaxıda Allahın evində qalmaxda olsun, sizə kimnən deyim. Səməd bəydən. Şamaxının varlı adamlarının biri də Səməd bəy idi. Səməd bəy özü də oxumuş adamıydı, ağıllı-kamallı qızı Sənəmi də oxutmuşdu. Eşitdi ki, şəhərə təzə molla gəlib. Apardı ki, qızı bir az da bu molların yanında oxusun. Sənəm molların xətti-xalına, gül camalına diqqətlə nəzər yetirdi. Gördü rəyada söhbət etdiyi oğlandı. Qasım soruşdu:

- Xanım oxumağı bacarırmı?

Səməd kişi dedi:

- Yaxşı bacarır, iki il oxuyub.

Qasım dedi:

- Mənim cədvəlkeş Quranımı oxusun.

Sənəm Quranı ələ alıb elə bir həvəsənən oxudu ki, gəl görəsən. Qasım qızın səsini, oxumasını eşidən kimi bildi ki, bu yuxu aləmində danışdığı

qızın səsidə. Təbi coşa gəldi, sözünün davamını belə başladı. Biz deyək, eşidən dosd-tanışlara can sağlığı arzulayaq:

*Bir nazənin sevdim məktəbxanada,
Haqq kəlamın dil əzbərdən oxudu.
Əlinə almışdı eşqin kitabın,
Mənim dərsim dil əzbərdən oxudu.*

*Tanıyıram mən yarımı nəfəsdən,
O səbəbdən könlüm düşməz həvəsdən.
Tovuz kimi səda verir qəfəsdən,
Bülbül kimi xoş avazdan oxudu.*

*Xəstə Qasım kömək dilər mövladan,
Naz-qəmzəsi aşıqləri aldadan.
Həya eylər, hicab eylər molladan,
Gah yavaşdan, gah ucadan oxudu.*

Qasım dediyi kəlamları, kəlmələri Sənəm elə ipə-sapa düzdü ki, elə gözəl xətnən yazdı ki, Qasım yazıya-xəttə baxıb görək nə söylədi:

*Qəriblikdə mənə həmdəm olan yar,
Bir bəri gəl ayaqların qurbanı.
Şikəstə könlümə məlhəm olan yar,
Dilin, şirin dodaqların qurbanı.*

*Könlüm istər yara qurban olmağa,
Dolanıb başına heyran olmağa.
Ala gözlü yara mehman olmağa,
Fərş döşənmiş otaqların qurbanı.*

*Xəstə Qasım sən yolunna azarsan,
Məcnun kimi səhraları gəzərsən.
Ala gözlü yara namə yazarsan,
Qələmdanın, barmaqların qurbanı.*

Bəli, Sənəmin adı məktəbə yazıldı. Səməd bəy qayıdıb getdi. Günnən-günə uşaqların sayı çoxalmağa başladı. Səhər vaxdı qızlar al-yaşıl geyinmiş gəlirlər, qızların içində Sənəm Qasımın gözündə hürü-mələk kimi göründü. Xəstə Qasım sevdiyinin boyunu seyr edib aldı görək nə dedi:

*Tərifli gözəllər gəl ha gəl oldu,
Yaşılı, zərbəbli allı Sənəm, gəl.
Ovçunu görəndə maral baxışlı,
Ay üzü birçəkli, xallı Sənəm, gəl.*

*Aşiq odur bir söz desin özünənən,
Aləm bada gedər ala gözünənən.
Danışanda şəkər damır sözünnən,
Qaymaq dodaqları ballı Sənəm, gəl.*

*Xəstə Qasım deyir hənək-hənəkli,
Ağ üzünüdə qoşa xallar bənəkli.
Ətlas nimtənəli, ipək köynəkli,
Üsdü-başı tirmə şallı Sənəm, gəl.*

Sənəmin al- qırmızı nimtənəli geyimi Qasımın gözündə hürü-mələk kimi görünürdü. Qasımın təbi coşdu, aldı görək nə dedi:

*Lal olur bülbüllər soğulanda gül,
Lalə libas geynmisən Sənəm al.
Ləblərindi mənə abı-Səlsəbil,
“La” demərəm, bir canım var, Sənəm al.*

*Lazım olur yoxsul üçün bircə mal,
Leylisənsə göstər Məcnuna camal.
Laf eyləmə var saqidən bir cam al,
Leysan çeşmim məni eylər sənə mal.*

*Xəstə Qasım məclisinə sini-sal,
Lamı-mimdən oxu dərsi sini sal.
lap o günü var yadına sini sal,
La şərikdən yoldaş olmaz, Sənəm al.*

Qasım gördü qızlar getmək istəyir. Sənəm də qızlardan ayrılı bilmir. Məhəbbət insanı hər tərəfə çəkə bilər. Qasım Sənəmin üzünə baxdı. Həsərət-həsərət Sənəmin qamətini, boy-buxununa baxıb belə dedi:

*Gecə-gündüz həsrətini çəkirəm,
Xəyalım-xəyalın divanəsidi.
Məni sənənən uzaq salsa seryaqub,
Bu çarxı-gərdişin zamanəsidi.*

*Mina boylu, siyah telli sevdiiyim,
Uzaq durub yaxın sözmü dediiyim.
Acı söznü şəkər kimi yediiyim
Yarım gözəllərin vafalısdı.*

*İnsaf eylə, a beymürvət, a zalım,
Dolanım başına, qadanı alım.
Ala gözlü, şux baxışlı gözəlüm,
Xəstə Qasım gözünün sadağasıdı.*

Qızlarnan Sənəm getmək istəyəndə Qasım dilləndi:

- Dayanın a qızlar. Bu sözü deyəndə Sənəm Qasımın üzünə baxdı. Qasım bu baxışdan hiss etdi ki, Sənəm sözlü adama oxşayır. Qasım aldı görək nə dedi.

*Sən gözəlin camalına mayılam,
Nə müddətədi gözün mənnən yayunur.
Mən qurbanam ağ üzündə o xala,
Zənəxdanın şöləgahı, yayı nur.*

*Xəstə könlüm yar bəsləmiş həmdərdi,
Dərd bilməzə demək olmaz hər dərdi.
Bir igidin yaxşı olsa həmdərdi,
Qışı nurdu, yazı nurdu, yayı nur.*

*Xəstə Qasım bu dərd səni yaratar,
Çətin gündə çətin səni yar atar.
Üz çevirsə müjgan oxun yar atar,
Əli nurdu, oxu nurdu, yayı nur.*

Qasımın dediyi sözlər qızların xoşuna gəldi. Dedilər:

- Ay molla, sizin şairliyiniz də varıymış?
Qızların cavabında Xəstə Qasım belə dedi.

*Payız dərdim, qış möhnətim, yaz qəmim,
Hicran tapdaq etdi yayılan məni.
Götür qələm, sərəxəttimi yaz mənim,
Qovma dərgahından yayılan məni.*

*Hüsn içində yar almısan yar alım,
Soruşmursan halın nədir, yar, alım.
Gəncin üstən götürməyəm yar, əlim,
Ya əqrəb dişiyə, ya ilan məni.*

*Mərhum olmaz şəcər qucub yar əmən,
Sənsiz getməm behişdə mən, nara mən.
Təcüb qaldım qoynundakı nara mən,
Niyə atar sərxoş yay ilan məni.*

*Xəstə Qasım gördü əmanə gəldi,
Qəvvazlar dürr üçün əmanə gəldi.
Sinəm ox zərbinnən əmanə gəldi,
Dəxi nə taparsan yayılan məni.*

Qızlarnan Sənəm çıxıb getdilər. Qasım o gecə yuxuda Sənəmi gördü. Şirin-şirin söhbət edir, qolunu boynuna salır, bu anda yuxudan ayılır, yanında Sənəmi görmür, dərdi tüğyan edir, dərdinə münasib belə deyir:

*Yatmışdım üstümə gəldi bir pəri,
Yenə yar sevdası həmayıl oldu.
Dərdi-qəmin cana əsər eylədim,
Qolları boynuma həmayıl oldu.*

*Təbib gəlsin, yaralarımı, Sənəm, aç,
Öz əlinlə bu düyünü, Sənəm, aç.
Sən deyirdin hər gün verrəm sənə maç,
Günüm aya döndü, həm ay, il oldu.*

*Vardım dost kuyuna sək-səna durdu,
Dərdim tək bir ikən səksənə durdu.
Dost bizi görən tək səksənə durdu,
Gözəllər qəflətən həm ayıl oldu.*

*Seyvana duruban ağladı, gəldi,
Gülməyə gəlməzdi, ağladı gəldi,
Xeyrin-şərin bilib ağla, di gəldi,
Yarım cahil ikən həm ayıl oldu.*

*Qara bağrım o gözəllər içində,
Əyləşəsən o gözəllər içində.
Xəstə Qasım o gözəllər içində
Könlüm bir gözələ ha mayıl oldu.*

Qasım qızlardan soruşur ki, Sənəm niyə gəlməyib? Cavab verdilər ki, bərk naxoşlayıb, ona görə gələ bilmədi. Qasım heç bir söz demədən dərdini söz ilə sovuşdurub belə dedi:

*Nə müddətədi həsrətini çəkirəm,
Zənəxdanı mənə etdi al indi.
Talan salmış Hində, Bəlxə-Həbəşə
O qaş indi, o göz indi, xal indi.*

*Məclisində al şərəblər içilir,
Buxaqından ətri güllər saçılır.
Dindirəndə dəhanından açılır
Şəkər indi, nəbat indi, bal indi.*

*Qurban olum ulusuna, elinə,
Zərnişan şəddəsin salmış belinə,
Pəyandazdı nazlı yarın yoluna,
Bu baş indi, bu can indi, mal indi.*

*Yar geydiyi ətlas ilə xaradı,
Məni qoyub özgülərə yaradı.
Ay ağalar, mənim baxtım qaradı,
Kitab açdım, belə gəldi fal indi.*

*Xəstə Qasım, dost kuyinə varanlar,
Namus anlar, qeyrət anlar, ar anlar.
Hər f içində əlif idim, cavanlar,
Fələk əydi, qəddim oldu dal indi.*

Bir neçə günlər keçir, Sənəm şəfalanır, qızlar ilə gəzməyə çıxır, tam sağalır. Səhər vaxtı qızlar ilə məktəbə gəlir, ancaq Qasıma tərəf baxmır. Qasım qızın ürəyindən keçəni anlayır və belə deyir:

*Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Əzəl yaxşı olar yar aşnalığı.
Sən sevəsən ,yarın səni sevməyə,
Olar bülbül ilə xar aşnalığı.*

*Bağban odur zəhmət çəkib əlləşə,
Saldığı bağ çiçəkləşə, gülləşə
Əgər gücsüz güclü ilə güləşə,
Olar tərən ilə sar aşnalığı.*

*Xəstə Qasım qəm əlinnən məst ola,
Əhli dəvriş xırçasında pust ola.
Bir adam ki, loxma ilə dost ola,
Olar yağış ilə qar aşnalığı.*

Qəfildən Qasımı dərd culğayır, dərdi-qəmi yad olmaq üçün bağda bir qədər gəzir, görür qəsirin qarşısında bir qız əyləşib. Qasımı görür, dinib danışmır. Belə halda görək nə dedi:

*Ay qəsirdə duran gözəl,
Bəlkə təksən elin yoxdu.
Niyə pozulub halların,
Əl şanada telin yoxdu.*

*Mən gəlmişəm Tikmədaşdan,
Sinəm yanır qəm-ataşdan,
Ayrılmısan yaşıl başdan,
Tək sonasan, gölün yoxdu.*

*Xəstə Qasım, dərdi söylə,
Bağrımın başını teylə.
Qonağa xoş gəldin eylə,
Yoxsa lalsan, dilin yoxdu.*

Xəstə Qasım qəsrdə duran gözələ dedi:

-Bu naməni Sənəmə ver, cavabını da al gətir. Namədə yazmışdı:

*Yaxşı olar qohum-qardaş,
El, başına dolandığım.
Harda görsən yara yalvar,
Dil, başına dolandığım.*

*Budur gəldi bahar vaxtı,
Sinəm oldu yarın taxtı.
Soğuldu bülbülün raxtı,
Gül, başına dolandığım.*

*Qaşların qurar divanı,
Taxtdan salar Süleymanı.*

*Xəstə Qasımın canını
Al, başına dolandığım.*

Qəsirin qarşısında əyləşən qız Qasımın verdiyi naməni Sənəmə vermir və üstəlik də Qasımın dilincə onu gözdən salan başqa sözlər də danışır. Qasım namənin cavabını gözləyir, cavab gəlmir ki gəlmir. Sənəm qızdan eşitdikləri sözdən inciyib ismaric göndərir. Namədə belə yazır: “O nə sözdü mənim ünvanıma deyibsən”. Bu sözü eşidən Qasım o qızı tapıb deyir:

- Ay qız, ürəyimə bir neçə xanə söz gəlib, yaxşı-yaxşı qulaq as deyim:

*Yeri gözəl, yeri sənə qarğaram,
Ölənədək işin ahuzar olsun.
Siyah zülfün dal gərdəndə sərhasər
Halqa-halqa çimbə-çindən mar olsun.*

*Gözəllər içində giryan olasan,
Yanasan odlara büryan olasan,
Vəfalı yarlara qurban olasan,
Onlara baxanda sənə ar olsun.*

*Mən qurbanam yaxşı yarın muyuna,
Hündür qamətinə, gözəl boyuna.
Sənin soyun dönsün sonsuz soyuna,
Gül açmasın, bağçanızda xar olsun.*

*Ay qız, bir kəs bilməz sənin sirrini,
Qiyamatda yandırsınlar dərini.
Yatan vaxtı şahmar vursun ərini,
Naləsinnən qulaqların kar olsun.*

*Xəstə Qasım dost yolunda qalanda ,
Əl uzadıb qol boynuna salanda.
Kefin durulanda, toyun olanda.
Bu dünya başına tamam dar olsun.*

Bu qarğışın sonunda dedi:

- Ay qız, bir neçə kəlmə də xəyalıma gəldi. Qulaq as, gör nə deyirəm, bu sözümü yadında əzbər saxla:

*Dəli könül, nə divanə gəzirsən,
Bibafa dilbərdən sənə yar olmaz.
Düz çıxmaz ilqarı, əhdi, peymanı,
Hərcayıda namus, qeyrət, ar olmaz.*

*Üz vermə nadana, sir vermə pisə,
Axır qəlbin ya inciyə, ya küsə.
Ot bitir kök üstə, əsli nə isə,
Yovşanı bəsləmə, çəmənzar olmaz.*

*Vəfalya əmək çəksən itirməz,
Bədasıl nəsihət, öyüd götürməz.
Xar qavalax tər bənövşə bitirməz,
Göy söyütdə heyva olmaz, nar olmaz.*

*Təklif olunmamış bir yerə varma,
Meydanda nə olmaz hər biği burma.
Seryaqub adama sən yaxın durma,
Xayın çıxar, onda düz ilqar olmaz.*

*Xəstə Qasım günü keçmiş qocadı,
Gələn bəzircandı, gedən xocadı.
Sərv ağacı hər ağacdən ucadı,
Əsli qıtdı, budağında bar olmaz.*

Elə ki, qızdan ayrılır, bir də Sənəmə namə yazıb qasidnən göndərir və cavabını qasiddən belə xahiş edir:

*Bugün iki sultan bir taxta çıxmış,
Ox atarlar bir-birinə capha-cap.
Nazlı dilbər mənə sitəm eylədi,
Könlüm şəhərinə saldı capha-cap.*

*Ağlaram didəmdən yaş irin gələr,
Əmərəm ləbindən, ya şirin gələr.
Deyərlər qəsirdən ya Şirin gələr,
Fərhad kimi vur dağları capha-cap.*

*Xəstə Qasım deyər, yar dada gəlsin,
Eşqin atəşinnən yar dada gəlsin.
Naməni göndərdim, yar dada gəlsin,
Qurban ollam sənə, qasid, çapha-cap.*

Sonra üzünü qasidə tutub dedi:

- Ey qasid, bu ikinci yazdığım naməni oxuyandan sonra nə söz desə, mənə çatdırarsan:

*Gecə-gündüz ağlayıram dəhridə,
Qocaltdı nalələr, ahular məni.
Yarəb, bu dərdi-naləni eşidib
Gəlibdi qapıma ahular məni.*

*Həkgah istər həkk etməyə, qayımdır,
Həqiqətin qapısı da qayımdır.
Çox yaxşıdı, öz dinində qayımdır,
Cahil müsəlmanlar ahular məni.*

*Xəstə Qasım kim yaraşır ağyara,
Bayqunu gör, məsgən salmış ağ yara,
Bilmirəm ki, neyləmişəm ağyara,
Yatar-durar hər dəm ahular məni.*

Sənəm qasidin gətirdiyi naməni oxuyub qurtarır. Qasid dillənir:

- Xanım, namənin cavabını yaz, aparım.

Sənəm qasidə deyir:

- Get de ki, Sənəm özü sənlə gəlib görüşəcək.

Qasid getməkdə olsun, Sənəm səhər vaxtı Qasımın yanına gəlir. Qasımın sevinci həddini aşıb Sənəmin bu gəlişinə belə deyir:

*Qədəm basdın didələrim üsdünə,
Sən xoş gəldin, səfa gəldin, sevdiyim,
Qurban olum siyah telin məsdinə,
Məgər sən insafa gəldin, sevdiyim.*

*Sabaha tək didələrim uyumazdı,
Seryaqublar qanımızdan doymazdı.
O zalımlar səni mənə qiymazdı,
Sən eylədin vəfa gəldin, sevdiyim.*

*Əndəbil tək ayırdılar gülümnən,
Ah çəkərəm ürəyimnən, dilimnən.
Əğyar təhnəsinnən, mənim əlimnən
Çəkdi cövrü-cəfa, gəldin, sevdiyim.*

*Yar qapında yaslanaram mən yüz il,
Sən təzə qönçəsən, mən şeyda bülbül.
Bu dərd məni öldürəcək, yaqın bil,
Sən dərdimə şəfa gəldin, sevdiyim.*

*Xəstə Qası, sinəm haqqın kalamı,
Şükür haqqa, yar eşitdi naləmi.
Camalın şöləsi basmış aləmi,
Düşmüş Qafdan-qafa, gəldin, sevdiyim.*

Şirin-şirin söhbətlər etdilər. Söz arası Qasım dedi:

- Sənəm, gözümdə Leyli misalında, Leyli camalında görürəm səni.
Aldı görək nə dedi:

*Qəriblikdə qəm-xarımsan, əzizim,
Yetirəsən bir də dostu naməni.
İki dilli yardan hazar eylərəm,
Salar dildən-dilə, dastana məni.*

*Qarşı durdum, Leyli dağı göründü,
Boyun sürəhətək sağı göründü.
Qoynunda şamama tağı göründü,
Bəs niyə qoymursan, bostana məni.*

*Ağzını oxşatdım zambura, şana,
Naşı bülbül uçub qonar gülşana.
Yar oxuna sinəm tutdum nişana,
Bəs niyə vurmursan qəsdən, a məni.*

*Xəstə Qasım, uzaq atdın daşını,
Didəndən axıtdın qanlı yaşını.
Dost yolunda mən qoyaram başımı,
Doğru qəbul etsən astana məni.*

Qasım dedi:

- Sənəm, sən qızların sözünə baxma. Ürəyimə bir neçə xanə söz gəlib, sözlərimə yaxşı-yaxşı qulaq as, hər deyilənə inanma.

Sonra üzünü Sənəmə tutub belə dedi.

*Gözəl, səndə nə qaydadı,
Gedəni yoldan eylərsən.
Salarsan eşqin oduna,
Ulusdan-eldən eylərsən.*

*Mən bilirəm sən əttarsan,
Qənd ilə noğul satarsan.
Dəryalara tor atarsan,
Sonanı göldən eylərsən.*

*Gözəl, nə bildin halımı,
Əyibsən qəddi-dalımı.
Xəstə Qasımə zulumu,
Heç kim etməz, sən eylərsən.*

Xəstə Qasım Sənəmdən ayrılandan sonra axşam yatıb yuxusunda atası Qərib kişini görür. Ata-oğul şirin-şirin söhbət edirlər. Birdən Qasım yuxudan ayılır, dərdi tüğyan edir. Drdini dilə gətirib, aldı görək nə dedi:

*Ay hazarat, ay camahat,
Dağa qar düşdü, qar düşdü.
Özüm qaldım qürbət eldə,
Yada yar düşdü, yar düşdü.*

*Gedin deyın anasına,
Sığal versin balasına.
Yar, sinənin arasına
Bir cüt nar düşdü, nar düşdü.*

*Xəstə Qasımı qəm basdı,
Yar məni zülfünnən asdı.
Şeyda bülbül güldən küsdü,
Gülə xar düşdü, xar düşdü.*

Sözünü təzəcə tamamlamışdı ki, birdən el-oba, qohum -əqraba yadına

düşdü, kədərləndi. Xəyallara daldı, dərdinə münasib belə dedi:

*Bu zamanda ilqar handa?-
Aşnaları yad eyliyər.
Yeyərlər nanı-nəməki,
Beş gündə bərbad eyliyər.*

*Yaram sızlar, təbib naşı,
Didəmdən axıdır yaşı.
Yar yolunda verrəm başı,
Bilsəm ki, imdad eyliyər.*

*Mənim yarım fitnə qaşlı,
Ciyərim tüğyan ataşlı.
Dostu qoyub gözü yaşlı,
Düşmənləri şad eyliyər.*

*Məcnun kimi divanəni,
Şam yandırır pərvanəni.
Xəstə Qasım beçarəni
Öldürübən ad eyliyər.*

Xəstə Qasımın şöhrəti Şamaxı qəzasının hər bölgəsinə yayılmışdı. Onun düzüb qoşduğu hər bir nəzmin yaraşığı Səməd bəyin xoşuna gəlmişdi. Həmi dindarlığını, həm də şair-aşıq olmasını biləndən sonra böyük bir ziyafət məclisi düzəldir. Xəstə Qasımı həmi dindar, həmi də aşiq kimi məclisinə dəvət edir. Qasım məslisə gələrkən Sənəm atasının arxasından gizli-gizli ona baxır. Bu baxışı görən kimi Xəstə Qasım aldı görək nə dedi:

*Nə baxırsan daldalardan,
Mənə biganələr kimi.
Durum dolanım başına,
Şama pərvanələr kimi.*

*Bağbanlar bəslər meyini,
Dönsün seryaqub löyünü.
Yıxarsan könlüm öyünü,*

*Top dəymiş qalalar kimi.
Gəl gedək Çinə-Maçına,
Qurbanam zülfün ucuna.
Al məni qoynun içinə,
İstəkli balalar kimi.*

*Dost qapısında dustağam,
Tellərinə çox muşdağam.
Yar, əlindən düyün-dağam,
Dağdakı lalalar kimi.*

*Xəstə Qasım Tikmədaşlı,
Könlü qəmli, gözü yaşlı.
Göldən uçdu yaşıl başlı,
Silkindi sonalar kimi.*

Məclisdə oturan adamlar Xəstə Qasımın çox xoşuna gəldi. O da ədəbli-ərkanlı oturan şəxsləri nəzərdən keçirdi, təbi coşdu, aldı görək bu nisbidə nə dedi, biz ərz eyləyək, eşidənlərə can sağlığı:

*İgid odur bir məclisə varanda,
Yaxşı əyləş, yaxşı otur, yaxşı dur.
Dindirəndə mərifətdən xəbər ver,
Görən desin bərəkallah yaxşıdur.*

*İgidin mərifəti gərək dilində,
Qocanın əsası olsun əlində.
Beyqiryət oğulun ata yerində
Qaldığınnan qalmadığı yaxşıdur.*

*Adam var ki, özgə bir iş bilməz,
Elə qoca var ki, heç namaz qılmaz.
Elə qohum var ki, məsrəfə dəyməz,
Qeyri yaddar çox qohumnan yaxşıdur.*

*Xəstə Qasım, bir vaxt gələr qonağın,
Ona məsrəf olar düyüynən yağın.
Xoş sifətin olsun, açıq qabağın,
Bir şirin dil hamsından yaxşıdur.*

Bəynişiñ qonaqlar Səməd bəyin üzünə baxır. Səməd bəy onların ürəklərindən keçəni duyub Xəstə Qasıma deyir:

- Külətinizdən, bağ-bağçanızdan, var-dövlətinizdən nəyiniz var?

Qasım bəyin bu sualına cavab olaraq aldı görək nə dedi:

*Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Yalqız daşdan olmaz divar deyəllər.
Bəzircansan aç mətahtı xırd eylə,
Ararlar yükündə nə var, deyəllər.*

*Ovçu olan bəslər alıcı quşu.
Səraraflar tanıyar qiymətli daşı.
Bir oğul atadan artırsa işi,
El içində ona tavar deyəllər.*

*Qızıl gülü dəsdə-dəsdə dərginən,
Dərib-dərib yaylıq üsdə sərginən.
Hər nə versən öz əlindən verginən,
Yüz qadanı başdan sovar, deyəllər.*

*Neyniyəm bağın barı olmasa,
Alması, heyvası, narı olmasa,
Bir igidin dövlət-varı olmasa,
Yelkənsiz ox kimi covar, deyəllər.*

*Isgəndər atlandı, çıxdı zulmatdan,
Xəstə Qasım içib abı həyatdan.
Bəs düşsə igiddən, qılıncdan, atdan,
Süfrəni hamsınnan kubar, deyəllər.*

Məclisdə əyləşən alimlər, ülamələr, ağsaqqallar Səməd bəyin üzünə baxdılar. Alimin biri əlindən telini tutub dedi:

- Aşığı, deyə bilərsənmi telə nə gizlənə bilər?

Alimin sualına Xəstə Qasım belə cavab verir:

*O necə quş idi, yaz gələr bağa,
Sinəmi çəkdilər düyünə, dağa.
Bir şana, bir bafda, bir də bir cığa,
Bu üçü bir olsa, teldə gizlənər.*

Məclis əhlindən yerbəyerdən Xəstə Qasıma “əhsən”, “sağ ol” sədələri eşidildi. Bu anda ülamanın biri əlini dilnə qoyub dedi:

- Aşığı dildə nə gizlənər?

Xəstə Qasım ona belə cavab verir:

*O necə quş idi qayada səkər?
Qaynağı neşdərdir, qanımı tökər.
Bir noğul, bir nabat, bir də bir şəkər
Bu üçü bir olsa, dildə gizlənər.*

Bu dəfə məclis əhli üzünü Səməd bəyə tutub dedilər:

- Səməd bəy indi növbə sənindi. Aşığa bir müəmma de, açsın.

Səməd bəy də əlini belinə qoydu. Qasım işarəni anladı, sözüne belə başladı:

*O necə quş iydi, anasın əmər?
Havada dövr edər şəmsiynən qəmər.
Bir qılnc, bir xəncər, bir də bir kəmər
Bu üçü bir olsa, beldə gizlənər.*

Məclisdən alqış sədələri ucaldı. Qasım məclis əhlinə dualar dedi. Bu anda qocanın birisi cavanlıq aləmini xatırladı, uşaqlıq çağlarında kolluqlarda gizləndiyini xatırladı. Ayağa qalxdı, dedi:

- Aşığı, mənim də bir sualım var. Bəs göldə nə gizlənə bilər?

Qocanın cavabında aldı görək Xəstə Qasım necə izah verdi:

*Aladı gözləri şəhlayı nərgiz,
Sənin təkə gözəl bulunmaz hərgiz.
Bir bulaq, bir hovuz, bir də ki kəhriz,
Bu üçü bir olsa, göldə gizlənər.*

Məclis əhli Səməd bəyə dedilər:

- Bu dəfə qoy Sənəm xanım bir müəmma desin. Sənəm utancaq halda əlini-əlinə vurur, Qasım işarəni anılayır və belə cavab verir:

*Xəstə Qasım deyər, ləbi ballı qız,
Beli ipək qofda, üzü xallı qız.
Bir qələm, bir davad, bi də bir kağız -
Bu üçü bir olsa, əldə gizlənər.*

Məclis əhli razı qalır. Qasımın şəninə “sağ ol” sədaları yüksəlir. Səməd bəy bu eşqi-məhəbbəti duymuşdu, qızının Xəstə Qasıma meyli olmasını da anlayırdı.

İndi sizə hardan ərz edim, İsvahanda oturan şah Abbasdan. Şah Abbas mollaların öz ölkələrinə qayıtması haqqında fərman verdi. Bu işi vəziri Allahverdi xana tapşırırdı. Fərmanın bir nüsxəsi də Səməd bəyə yetişdi, Bəy Qasımın bəynişişin oğlan olmasını da gördü. Qızının toyunu edib Sənmənən Xəstə Qasımı Turan ölkəsindən al-çıraqban bəzənmiş faytonla İran ölkəsinə yola saldı.

SÖZLÜK

I. “XƏSTƏ QASIMA VERGİ VERİLMƏSİ SƏFƏRİ” ÜZRƏ:

- Tərəhhüm - rəhm eyləmək
Afitab - günəş
Xab - yuxu
Xabi-nagah - gizli yuxu
Dəsti-rəst olmaq - əlindən yapışmaq
Kəmərbəst olmaq - ətəyindən, kəmərindən tutmaq
Lamı ləng ola – Həzrət Əliyə işarədir
Düldül – Həzrət Əlinin atı
Du sər – “iki başlı”, Həzrət Əlinin iki başlı qılıncına – Zülfüqara işarədir
Səng – qaya
Damən - ətək
Ixtilat – söhbət
Sahibəzzəman – İmam Mehdi nəzərdə tutulur
Şahi-mərdan – adamların şahı, Həzrət Əli nəzərdə tutulur
Heydarı-Kərrar – Həzrət Əli
Seyfullah – qılınc
Çarşı – dükan, bazar
Yekayek – təkbətək, birəbir
Həft – yeddi
Həşt – səkkiz
Bəyaz - ağ
Hicab – örtmək, bürünmək
Rubəru – üzbəüz
Səyyad - ovçu
Dəndan – diş
Yahu – Allaha xitab, dərvişlər “ey Allah” əvəzinə “yahu” deyimini işlədirlər
Xanə - ev
Kəndi - öz
Xub – yaxşı, xoş, gözəl
Rah – yol
Talib – tələbə
Ənbiya – peyğəmbər
Əbru – qaş
Libas – paltar
Qəzəbnak – qəzəbli
Soya gəlmirdi – itilənmirdi
Kar – iş
Nam – ad

Pakizə - gözəl

Üləma – alimlər

Sib cüz –otuz cüz

“Çahar dəh məsum” – on dörd məsum – Məhəmməd peyğəmbər, qızı Fatimə və on iki imam nəzərdə tutulur

II. “XƏSTƏ QASIMIN DAĞISTAN SƏFƏRİ” ÜZRƏ:

Mürq – quş

Raz – sirr

Suç – günah

Xunxar – qan içən

Zimistan - qış

Cida düşmək – ayrı düşmək

Nankor – çörək itirən

Sin – qəbir, məzar

Müsafirxana – qonaq evi

Mehman – qonaq

Dər – qapı

Dərbən - qapıçı

Siyah – qara

Müşk - ətir

Əhzənül-Xaliq – uca Yaradan

Əttar - ətiryaçıcı

Seyraqub – “it rəqib”, əğyar

Əndəbil – bülbül

Mürd – ölü

Didə - göz bəbəyi

Şəbnəm – şəh

Bulmaq – tapmaq

Sərraf – ləl-cəvahirat tanıyan

Məxşus – qarışıq, tutqun

Əssəlat – salavat verən

III. “XƏSTƏ QASIMIN ŞAMAXI SƏFƏRİ” ÜZRƏ:

Pünhan – gizli

Süxəndan – söz sandığı, burada “saz” nəzərdə tutulur

Dərdimənd – dərd bilən

Alçaq – təvazökar mənasındadır

Xoryad – dəyərsiz adam

Sərpa – başdan ayağa

Səbzə - göy
Əta - ərməğan, hədiyyə
La – yox
Laşərik – şərki olmayan
Libas – paltar
Ləb- dodaq
Peykan – ox
Payəndaz – ayaq altı
Müjgan – kirpik
Nar – od, atəş
Bad - yel
Qəvvas – üzgüçü, dalğıcı
Kuy – çəvrə
Səna – tərif
Qasid –söz, xəbər aparıb gətirən
Mar – ilan
Giryən – gözü yaşlı
Muy – tük
Yeksən – yerlə bir
Xar – tikan
Həkgak – rəssam, heykəl yonan
Zəmbur – arı
Baran - yağış
Neştər – iynə
Qəsəm – and
Abi-səlsəbil – səlsəbil suyu, behişt suyu
Nən-nəmək – duz-çörək
Məsərəf – israf, xərc

Орхан Паşa

HƏCCƏ GEDƏMMƏDİM DEMƏ

*Həccə gedəmmədim demə,
Olmasın qəmin, qardaşım.
Zəvvarlığı dərd eləmə,
Eləmə, mömin qardaşım.*

*Özünü bir aca yetir,
Şikəstə, möhtaca yetir.
Əməlini Haca yetir –
Savab qazan, din qardaşım.*

*Nur içində nurlu taxt var,
Taxt üstündə ulu Haqq var.
Məkkəni könündə axtar,
Xəyalatdan en, qardaşım.*

*Yanıdasa yazıq olan,
Xoş sözə tamarzı olan,
Qolundan tut, razı dolan,
Dəyişdirmə yön, qardaşım.*

*Çırağ yansın çırağınnan,
Ocaq yansın ocağınnan,
Yuva dolu qucağınnan
And yerinə dön, qardaşım.*

*Haqq-tərəzi səndən keçər,
Yox qərəzi, səndən keçər.
Məkkə özü səndən keçər –
Əmin ol, əmin, qardaşım:
Olmasın qəmin, qardaşım.
A mənim mömin qardaşım.*

İSBN 1137

Jurnalın üz qabığını
hazırlayan rəssam:

Vaqif UCATAY

İngilisdilli mətnlərə
məsul:

Ləman QASIMLI
fəlsəfə doktoru

Kompüter tərtibatçısı və
dizayner:

Namiq VƏLİOĞLU

Texnoloq:

Nəriman RƏHİMOV

Kompüter yığıcısı:

Yaxşıxanım HAŞIMOVA

Texniki redaktoru:

Leyla ASLANOVA

Korrektor:

Təranə VƏLİYEVƏ

Yığılmağa verilib: *15.06.2018*

Çapa imzalanıb: *10.07.2018*

Kağızın formatı: *70x100 1/8*

Sayı: *500 nüsxə*

Qiyməti: *7 manat*

Ünvan: Bakı şəhəri, Zahid Xəlilov, 38

